อภิธรรมมหาวิทยาลัย
ABHIDHAMMA UNIVERSITY
WATRAKHANG DHONBURI THAILAND.

พระธาตุกถา-ปุคคลบัญญัติ
คัมภีร์ที่ ๓-๔
ชั้นอภิธัมมาจริย โท

และสำหรับประชาชนทั่วไป

ฉบับกาญจนาภิเษก ฉลองศิริราชสมบัติ ครบ ๕๐ ปี
ของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

รวบรวมโดย
พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต)
สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร
กรุงเทพมหานคร

(สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

พระธาตุกถา - ปุคคลบัญญัติ

คัมภีร์ที่ ๓-๔

ชั้นอภิธัมมาจริย โท

และสำหรับประชาชนทั่วไป

ฉบับกาญจนาภิเษก ฉลองศิริราชสมบัติ ครบ ๕๐ ปี

ของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

รวบรวมโดย

พระศรีคัมภีรญาณ (ถวัลย์ ญาณจารี ป.ธ. ๙ อภิธรรมมหาบัณฑิต)

สำนักวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

กรุงเทพมหานคร

พิมพ์ครั้งที่ ๒, ๕๐๐ ฉบับ

ราคาเล่มละ ๖๐ บาท

วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๔๐

(สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ)

ผู้ได้รับปริญญาบัตรเป็นอภิธรรมบัณฑิตรุ่นแรก ๔ รูป ที่ได้ถ่ายร่วมกับ
พระมหาเถระ ๓ ท่าน เมื่อ ๑๐ มกราคม ๒๕๐๘

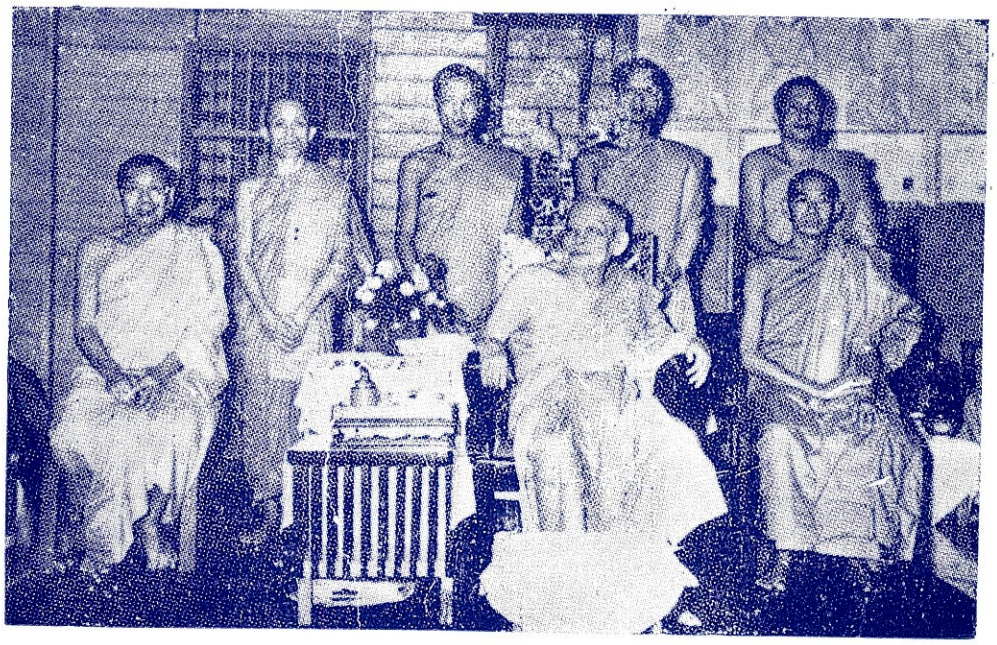

(แถวนั่ง) พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ
พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ

(แถวยืน) พระศรีคมภีรญาณ พระอธิการประสาท สุปณฺฑิโต
พระอาจารย์หวล มงฺคโล พระครูธรรมบาล อคฺคจิตฺโต

รองพระสังฆราชพม่า เยี่ยมอภิธรรมมหาวิทยาลัย
วัดระฆังโฆษิตารามวรมหาวิหาร

๓๐ มกราคม ๒๕๐๒

คำนำ

เนื่องด้วยหนังสือเล่มที่ท่านอ่านอยู่นี้เป็นคัมภีร์ที่ ๓ ชื่อว่า พระคัมภีร์ธาตุกถา และ คัมภีร์ที่ ๔ ชื่อว่า พระคัมภีร์ปุคคลบัญญัติ ซึ่งพระบุรพาจารย์เจ้าในวัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ได้จารึกไว้ในใบลาน ข้าพเจ้าหวังว่าจะรักษาคัมภีร์ของเก่าไว้ไม่ให้ศูนย์หายไปเสีย จึงได้รวบรวมเอามาพิมพ์ไว้ให้เป็นเล่ม ใช้เป็นหลักสูตรชั้นอภิธรรมาจริย โท และสำหรับประชาชนทั่วไปทุกหมู่เหล่า จะได้รู้ได้ทราบถึงเนื้อหาสาระในคัมภีร์ที่ ๓ ที่ ๔ ว่ามานี้ ว่า พระพุทธองค์ทรงเทศนาว่าด้วยเรื่องอะไร มาจากปิฎกไหน มีความสำคัญอย่างไร เมื่อได้รู้แล้ว ได้ทราบล้ว ได้เข้าใจดีแล้ว จะได้ช่วยกันรักษาไว้เป็นมรดกตลอดไปในภายภาคหน้า แก่ลูก หลาน เหลน ของเรา ทั้งเป็นการค้ำจุนพระพุทธศาสนาของเราให้มั่นคงถาวรสืบไปเท่านานแสนนาน.

ในที่สุดนี้ ข้าพเจ้าขอแผ่ส่วนบุญกุศลซึ่งเกิดจากการพิมพ์ในครั้งนี้ จงเป็นพลวปัจจัย เป็นอุปนิสสย ตามส่งให้ได้รับความสุข แก่พระบุรพาจารย์เจ้าทั้งหลาย ตลอดถึงสรรพสัตว์ เบื้องล่าง นับแต่อเวจีมหานรกขึ้นมา เบื้องบนนับตั้งแต่ภวัคคภูมิลงมา เบื้องขวางหาประมาณมิได้ ที่มีความทุกข์ขอให้พ้นจากทุกข์ ที่มีสุขอยู่แล้ว ขอได้มีความสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไปด้วยกันทั้งสิ้นเทอญ.

พระศรีคัมภีรญาณ

ผู้อำนวยการสอนพระอภิธรรม ณ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร

วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๔๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

พระธาตุกถา

(ปุจฉา-วิสัชนา ในพระกถาธาตุ ๘ ข้อ)

๑. ปุจฉา ใน พระธาตุกถา มีบาลีและคำแปลว่าอย่างไร ?

วิสัชนา มีบาลีและคำแปลดังนี้ คือ

อิมา มาติกาโย	มาติกาทั้งหลายเหล่านี้
สงฺคโห อสงฺคโห	คือ สังคหมาติกาหนึ่ง อสังคหมาติกาหนึ่ง
สงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ	สงฺคหิเตน อสงฺคหิตมาติกาหนึ่ง
อสงฺคหิเตน สงฺคหิตํ	อสงฺคหิเตน สงฺคหิตมาติกาหนึ่ง
สงฺคหิเตน สงฺคหิตํ	สงฺคหิเตน สงฺคหิตมาติกาหนึ่ง
อสงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ	อสงฺคหิเตน อสงฺคหิตมาติกาหนึ่ง
สมฺปโยโค วิปฺปโยโค	สมฺปโยคมาติกาหนึ่ง วิปปยุตตมาติกาหนึ่ง
สมฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ	สมฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตตมาติกาหนึ่ง
วิปฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตํ	วิปปยุตเตน สัมปยุตตมาติกาหนึ่ง
อสงฺคหิตํ	อสงฺคหิตมาติกาหนึ่ง

(ธาตุกถา ปกรณมฺเภ โหนฺติ มีอยู่ในธาตุกถาปกรณ์)

๒. ปุจฉา แปลบาลีและอธิบายในบาลีที่ว่า

"อฏฺฐารสหิ เภเทหิ วิภงฺคํ มารภญฺชโน
เทสยิตฺวา มหาวีโร ยํ ตสฺเสว อนนฺตรํ
อเทสยิ ธาตุกถํ ธาตุเภทปฺปกาสโน.
สงฺคโห อสงฺคโห อิทํ ปกรณํ จุทฺทสวิเธน วิภตฺตนฺติ"

วิสัชนา แปลและอธิบายย่อ ๆ

วาระนี้ จะได้วิสัชนาในพระสัตตปกรณาภิธรรมเจ็ดพระคัมภีร์ในคัมภีร์คำรบสาม คือ พระธาตุกถาสืบไป ดำเนินความตามพระอัฏฐกถาว่า มหาวีโร สมเด็จพระบรมศาสดา

ผู้ทรงพระมหาวิริยภาพมีความเพียรใหญ่ มารภญฺชโน หักเสียซึ่งกิเลสมารและอภิสังขารมาร ด้วยสามารถกระทำมิให้กลับมาได้ พระองค์หักเสียซึ่งเทวบุตรมารด้วยสามารถหักซึ่งกำลังแห่งเทวบุตรมาร ด้วยกำลังแห่งขันติ และกำลังศรัทธาเป็นต้น เทสยิตฺวา พระองค์ตรัสเทศนาซึ่งคัมภีร์พระวิภังค์ แจกออกซึ่งพระวิภังค์นั้นโดยประเภทแห่งวิภังค์สิบแปดมีขันธวิภังค์เป็นต้น.

ในลำดับนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ จึงประทานพระธรรมเทศนาซึ่งคัมภีร์พระธาตุกถาปกรณ์สืบไป.

จุทฺทสวิเธน วิภตฺตํ คัมภีร์พระธาตุกถานั้น พระพุทธองค์ตรัสเทศนาแจกออกโดยบทมาติกาสิบสี่บท มีบทว่า สังคโห อสังคโห เป็นต้น พระคัมภีร์นี้ชื่อว่าธาตุกถา.

มีคำที่พระฎีกาจารย์กล่าวสนองพระพุทธฎีกา โดยบทวิเคราะห์ว่า ธาตุโย กถิยนฺติ เอตฺถาติ = ธาตุกถา คัมภีร์ใดกล่าวซึ่งธาตุทั้งหลาย และธาตุทั้งหลายพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาในคัมภีร์นี้ ตรัสเทศนาด้วยพระคัมภีร์นี้ เหตุดังนั้นพระคัมภีร์นี้จึงชื่อว่าธาตุกถา

จึงมีคำปุจฉาว่า ยทิ เอวํ ถ้าแหละว่าคัมภีร์นี้ชื่อว่าธาตุกถาเหตุว่า พระผู้ทรงพระภาคตรัสเทศนาซึ่งธาตุดังนี้ พระคัมภีร์ธัมมสังคณีและคัมภีร์พระวิภังค์นั้น พระผู้ทรงพระภาคเจ้าก็ตรัสเทศนาซึ่งธาตุเหมือนกัน คัมภีร์ทั้งสองนั้นควรจะเรียกว่าธาตุกถาได้ เหตุไฉนจึงมิได้เรียกว่าคัมภีร์ธาตุกถา.

มีคำวิสัชนาว่า คัมภีร์อื่นนั้น พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสเทศนาว่า ด้วยธาตุก็มีแต่ว่าตรัสเทศนาโดยย่อมิได้พิสดาร แต่ในคัมภีร์นี้ประทานพระธรรมเทศนาด้วยธาตุมากตรัสเทศนาว่าด้วยขันธะ อายตนะ อินทรีย์นั้นน้อยมิได้พิสดาร ตรัสเทศนาด้วยธาตุมากเหตุดังนั้นคัมภีร์นี้ จึงชื่อว่าธาตุกถา.

บทมาติกาแห่งคัมภีร์ธาตุกถานั้น มีห้ามาติกา คือ นยมาติกาหนึ่ง อัพภันตรมาติกาหนึ่ง นยมุขมาติกาหนึ่ง ลักขณมาติกาหนึ่ง พาหิรมาติกาหนึ่ง เป็นห้ามาติกา.

นยมาติกานั้น ได้แก่บทมีนัยอันพระอาจารย์เจ้าแสดงด้วยบททั้งหลายสิบสี่บท มีบทคือ สงฺคโห อสงฺคโห เป็นต้น อันพระพุทธองค์ประทานพระสัทธรรมเทศนาในต้นแห่งบททั้งหลาย ในคัมภีร์พระธาตุกถานี้ชื่อว่านยมาติกา นยมาติกานี้ จะเรียกว่ามูลมาติกาก็ได้ อาศัยเหตุว่าบทมาติกานี้เป็นเดิมเป็นต้นเป็นที่ตั้งแห่งบททั้งหลาย.

ยา ปทมาติกา แม่บทใดอันพระพุทธองค์เจ้าตรัสเทศนาตั้งไว้ในภายใน ด้วยบทประมาณร้อยยี่สิบห้าบท คือบทว่า ปญฺจกฺขนฺธา คือ ขันธ์ห้า อายตนะสิบสอง ธาตุสิบแปด อริยสัจจสี่ อินทรีย์ยี่สิบสอง ปฏิจจสมุปบาทคือ สติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่ อิทธิบาทสี่ ฌานสี่ อัปปมัญญาสี่ อินทริยห้า พลห้า โพชฌงค์เจ็ด อัฏฐังคิกมัคค์แปด ผัสส เวทนา สัญญา เจตนา จิตต อธิโมกข์ มนสิการ มาติการ้อยยี่สิบห้าบทนี้มีในภายในนยมาติกา เรียกว่าอัพภันตรมาติกา ปกิณฺณกมาติกาติปิ และอัพภันตรมาติกานี้แม้จะเรียกว่าปกิณณกมาติกาก็ได้ เหตุว่าพระพุทธองค์เจ้าตรัสเทศนาเรื่ยไรออกไปในคัมภีร์พระธัมมสังคณีเป็นต้น.

แม่บทที่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสเทศนาไว้ด้วยบทสี่บท คือ ตีหิ สงฺคโห ตีหิ อสงฺคโห จตูหิ สมฺปโยโค จตูหิ วิปฺปโยโค ฉะนี้ชื่อว่า มุขมาติกา เหตุว่าเป็นแม่บทเป็นประธานแก่นัย.

แม่บทที่พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสเทศนาไว้ด้วยบทสองบทคือ สภาโค วิสภาโค ชื่อว่าลักขณมาติกา และชื่อลักขณมาติกานั้น เหตุว่าพระองค์ตรัสเทศนาเป็นแม่บทเหตุว่าจะกำหนดซึ่งธรรมทั้งหลายมีส่วนเสมอกันและมิได้เสมอกัน.

แม่บทที่สมเด็จทรงผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสเทศนาประมวลเข้าซึ่งบทมาติกาประชุมหกสิบหกบท และทุกะมาติกาสองร้อยบทนั้น ชื่อว่าพาหิรมาติกา เหตุว่าเป็นแม่บทในภายนอกคัมภีร์ธาตุกถานี้ มีบทมาติกา คือแม่บทห้าประการดังนี้.

นยมาติกาแม่บทแห่งนัยได้แก่บทสิบสี่ มีสังคโห อสังคโห เป็นต้นนั้น แต่บทสังคโหนั้น มีสงเคราะห์แจกออกสี่ประการ คือชาติสังคหะประการหนึ่ง สัญชาติสังคหะประการหนึ่ง กิริยาสังคหะประการหนึ่ง คณนสังคหะประการหนึ่ง เป็นสังคหะสี่ประการ

ซึ่งเรียกว่าสังคหะนั้น คือ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ประทานพระธรรมเทศนารวมธรรมทั้งหลายโดยย่อ เหมือนกระแสพระพุทธฎีกาตรัสพระธรรมเทศนาแก่วิสาขอุบาสกว่า อาวุโส วิสาข ดูกรวิสาขอุบาสกกษัตริย์และพราหมณ์และพ่อค้าพ่อครัวทั้งหลายจะมาประชุมกัน ฉันใด โย จ สมฺมากมฺมนฺโต การงานชอบ และเลี้ยงชีวิตชอบ และการงานชอบก็ดี เลี้ยงชีวิตชอบก็ดี ธรรมทั้งหลายนี้แลชื่อว่าสงเคราะห์เข้าในศีลขันธ์ กระแสพระพุทธฎีกาตรัสดังนี้ ชื่อว่าชาติสังคหะ คือสงเคราะห์ธรรมทั้งหลาย

โดยชาติ สพฺเพปิ หิ ชาติยา คตา แท้จริง กรรมทั้งหลายเหล่านี้ ถึงซึ่งสงเคราะห์อันหนึ่งด้วยสามารถแห่งชาตินิมิตต์ เหตุกล่าวว่า กษัตริย์และพราหมณ์และพ่อค้าพ่อครัวจะมาประชุมกัน กล่าวเฉพาะประสงค์ซึ่งชาติ กระแสพระพุทธฎีกาตรัสเทศนาเฉพาะการงานชอบ คือสัมมากัมมันตะ เลี้ยงชีวิตชอบ คือสัมมาอาชีวะ สงเคราะห์ในสีลขันธ์ เหตุกล่าวสงเคราะห์เฉพาะซึ่งชาตินั้น จึงเรียกว่าชาติสงเคราะห์

สัญชาติสงเคราะห์นั้น คือตรัสสงเคราะห์ด้วยชาติอันพร้อมกัน สัมมาวายามะ กระทำความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งจิตชอบ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้สงเคราะห์เข้าในสมาธิขันธ์ และสัญชาติสงเคราะห์นั้น ถึงซึ่งสงเคราะห์ในที่เกิดอันเดียวกัน เนื่องด้วยที่เกิดอันเดียวกันทั้งสิ้น

กิริยาสังคหะนั้น คือสงเคราะห์ด้วยสามารถแห่งกิริยา ได้แก่กระแสพระพุทธฎีกาซึ่งตรัสว่า สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ นี้แหละนับเข้าในปัญญาขันธ์ เปรียบเหมือนกับคำที่ว่า สพฺเพ หตฺถาโรหา นายควาญช้าง และควาญม้า และนายรถทั้งปวง จะมาประชุมกัน และกิริยาสงเคราะห์นั้น ถึงซึ่งสงเคราะห์ด้วยการของตน ๆ.

คณนสังคหะนั้น ได้แก่สงเคราะห์ด้วยสามารถนับ เหมือนดังกระแสพระพุทธฎีกา ซึ่งประทานพระธรรมเทศนาว่า จกฺขุวายตนํ กตมํ ขนฺธคณนํ คจฺฉติ อายตนะคือจักษุนั้น ถึงซึ่งอันนับเข้าในขันธ์เท่าไร ตรัสวิสัชนาว่า อายตนะ คือ จักษุนั้น ถึงซึ่งนับเข้าในรูปายตนะ คือ สงเคราะห์เข้าในรูปขันธ์.

ในบทอสังคโหนั้น ว่าด้วยมิได้สงเคราะห์ นักปราชญ์พึงรู้โดยเป็นปฏิปักข์แก่กิริยาที่ตรัสเทศนาด้วยสงเคราะห์ได้แก่บทสังคโหนั้น.

ล้ำบทมาติกา คือ แม่บททั้งห้านั้น จะวิสัชนาในอัพภันตรมาติกา คือ แม่บทอันมีในภายในแห่งมาติกา ซึ่งมีพระพุทธฎีกาตรัสเทศนาในภายใน ตั้งไว้ด้วยบทร้อยยี่สิบห้าบท

คำที่ว่าปัญจักขันธานั้น ปรากฏในขันธวิภังค์แล้ว อายตนะสิบสอง อริยสัจจสี่ อินทรีย์สิบสอง ปฏิจจสมุปบาท สติปัฏฐานสี่ สัมมัปปธานสี่ อิทธิบาทสี่ ฌานสี่ ก็มีแล้วในคัมภีร์พระวิภังค์

จะวิสัชนาตั้งแต่อัปปมัญญาไป จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย อัปปมัญญาทั้งสี่นั้น ได้แก่พรหมวิหาร คือ เมตตาพรหมวิหารหนึ่ง กรุณาพรหมวิหารหนึ่ง มุทิตาพรหมวิหารหนึ่ง อุเบกขาพรหมวิหารหนึ่ง เป็นพรหมวิหารสี่ประการด้วยกัน.

ธรรมทั้งหลายสี่ชื่อว่าพรหมวิหารนั้น เหตุว่าบุคคลอันกอปรด้วยธรรมทั้งสี่ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา มีอยู่ประเสริฐเป็นสุข หาทุกข์มิได้ เหมือนพรหมทั้งหลาย ๆ นั้นจะได้กอปรด้วยทุกข์หามิได้ เหตุว่าพรหมทั้งหลายนั้น มิได้กอปรด้วยอภิชฌาและพยาบาท คือ โลภจิตคิดมุ่งยังผู้อื่นให้ฉิบหาย เปรียบเหมือนมารดามิได้มีจิตประทุษร้ายต่อบุตรและธิดา

เมตตานั้น ได้แก่ความรักใคร่นับถือ

กรุณานั้น คือ ผู้อื่นได้รับความทุกข์ภัยสิ่งใด ๆ ก็ดี ปรารถนาจะมิให้มีทุกข์ ถ้าทุกข์มีแก่ผู้ใดคิดจะไม่ให้ทุกข์มีแก่ผู้นั้น คิดจะตัดทุกข์ผู้อื่น.

มุทิตานั้น ได้แก่กิริยาที่ชื่นชม คือ เห็นผู้อื่นกอปรด้วยความสุข บริบูรณ์ด้วยสมบัติก็พลอยยินดี ประหนึ่งว่าตนได้.

อุเบกขานั้น ได้แก่กิริยาที่มิได้เป็นสุขมิได้เป็นทุกข์ มิได้โสมนัสส์ และโทมนัสส์ มัธยัสถ์เป็นกลาง.

พรหมวิหารทั้งสี่นี้ มีผลานิสงส์มากยากที่บุคคลจะเจริญให้มั่นในขันธสันดานได้ แม้ผู้ใดเจริญแต่เมตตาสิ่งเดียวก็กอปรด้วยอานิสงส์ถึงสิบเอ็ดประการ.

เจริญเมตตามีอานิสงส์สิบเอ็ดประการนั้น ประสงค์ความรักใคร่เป็นมิตร จะประสงค์รักใคร่ด้วยสามารถแห่งความกำหนัดในเบญจกามคุณหามิได้ ไม่ประสงค์ตัณหาสันถวะ ประสงค์แต่มิตตสันถวะจึงนับเข้าในเมตตา ๆ อันเป็นไปด้วยสามารถมิตตสันถวะนี้ ถ้ามีแล้วก็จะได้อานิสงส์สิบเอ็ดประการ.

อานิสงส์สิบเอ็ดประการนั้น สุขํ สุปติ คือ หลับก็เป็นสุขประการหนึ่ง สุขํ ปฏิพุชฺฌติ ตื่นก็เป็นสุขประการหนึ่ง น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ จะมิได้เห็นสุบินนิมิตต์ลามกประการหนึ่ง มนุสฺสานํ ปิโย โหติ บุคคลปอปรด้วยเมตตานั้น จะเป็นที่รักแก่มนุษย์ทั้งหลายประการหนึ่ง อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ บุคคลกอปรด้วยเมตตา

นั้นจะเป็นที่รักแก่อมนุษย์ทั้งหลายประการหนึ่ง เทวตา รกฺขนฺติ บุคคลกอปรด้วยเมตตานั้น จะอยู่ในในที่ใดๆ จะไปในที่ใดๆ จะมีเทวดาทั้งหลายติดตามรักษาประการหนึ่ง นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ บุคคลอันกอปรด้วยเมตตานั้นถึงแม้ว่าจะมีบุคคลนำอัคคีมาเผา นำยาพิษมาใส่ลงในโภชนาหาร ก็จะบันดาลมีเทพดามานำไปเสียให้พ้น และจะมีบุคคลนำศัตรามาทีมแทง นำศรมาแผลงนำธนูและปืนมายิงเป็นอาทิก็ดี จะได้เป็นอันตรายหามิได้ ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ บุคคลอันกอปรด้วยเมตตานั้น แม้ว่าจะต้องภัยได้ทุกข์สิ่งใด จะเป็นทุกข์ใจก็มิได้เป็นทุกข์นาน คือ จิตต-สันดานจะกลับเร็วประการหนึ่ง มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ บุคคลอันกอปรด้วยเมตตานั้นจะมีฉวีวรรณผิวพักตร์ผ่องใสเป็นน้ำนวลมิได้เศร้าโศกซูบหมองประการหนึ่ง อสมฺมุฬฺโห กาลํ กโรติ บุคคลอันกอปรด้วยเมตตานั้น แม้ว่าจะถึงมรณาสันนใกล้จะสิ้นชีวิตจิตก็จะมิได้ลุ่มหลงประการหนึ่ง-

อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต บุคคลอันตั้งอยู่ในเมตตานั้น แม้มิได้ตรัสรู้ยิ่งขึ้นไปครั้นถึงมรณะจะได้ไปบังเกิดในพรหมโลก บุคคลอันกอปรด้วยเมตตานั้น จะได้อานิสงส์สิบเอ็ดประการดังนี้.

มีคำอธิบายอนุโลมตามกระแสพระพุทธฎีกาว่า บุคคลกอปรด้วยเมตตาหลับเป็นสุขนั้น คือ ว่าบุคคลซึ่งปราศจากเมตตานั้นนอนหลับและนิมิตต์ฝันลามกเป็นต้นว่า คชสารและกระบือไล่ และโจรไล่ฟันเป็นต้น อันบุคคลกอปรด้วยเมตตานั้น แม้ถึงหลับจะนิมิตต์ฝันก็ดี จะฝันเห็นแต่ที่มิได้ลามก โดยที่สุดแต่จะประกอบด้วยวิตกและจะนอนกรนนอนครางก็หามิได้ ดังนี้แลชื่อว่าหลับเป็นสุข.

สุขํ ปฏิพุชฺฌติ ชื่อว่าตื่นเป็นสุขนั้น คือ บุคคลอันกอปรด้วยเมตตานั้น แม้ว่าตื่นจากหลับจะนั่งนอนอยู่ในที่ใด แม้สิ่งอันใดมิได้ชอบใจ จะได้เห็นได้ฟังหามิได้ดังนี้แล ชื่อว่าตื่นเป็นสุข.

มนุสฺสานํ ปิโย โหติ ชื่อว่าเป็นที่รักแก่มนุษย์ทั้งหลายนั้น คือ บุคคลอันกอปรด้วยเมตตานั้น จะไปไหนจะมีแต่ผู้รักใคร่มิได้มีใจประทุษร้าย จนชั้นแต่สัตว์ทั้งหลายอันเป็นข้าศึกศัตรูกันก็มิได้ประทุษร้ายกัน เหตุอานุภาพแห่งเมตตา อันบุคคล

กอปรด้วยเมตตาแผ่ไป เหมือนพระเวสสันดรดาบสอันอยู่ในเขาวงกฏบรรพต แผ่เมตตาแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ๆ อยู่ในที่สามโยชน์เป็นประมาณ.

ในพระพุทธศาสนาแห่งพระพุทธเจ้าของเรานั้น พระอัสสคุตตเถรเจ้าแผ่เมตตาจิต บรรดาสัตว์อันอยู่ในทิศที่ประมาณสามโยชน์เนื้อกับเสือก็มิได้ประทุษร้ายกันก็อาศัยแก่เมตตา.

อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ ชื่อว่าบุคคลอันกอปรด้วยเมตตาเป็นที่รักแก่อมนุษย์ทั้งหลายนั้น เหมือนกับพระภิกษุห้าร้อยรูปอันไปสู่ป่า บังเกิดภัยแต่อมนุษย์แล้วกลับมาเฝ้าสมเด็จพระศาสดาจารย์ พระองค์ประทานซึ่งกรณียเมตตาสูตรแก่พระภิกษุทั้งหลาย เพื่อสวดท่องบ่นพระภิกษุทั้งหลายนั้นกลับไปใหม่ สวดท่องพระกรณีย์ อมนุษย์ทั้งหลายเคยประทุษร้ายก็กลับยินดีอภิบาลบำรุงรักษา นำอาหารบิณฑบาตมาถวายเสียงสัตว์ร้ายก็มิได้ปรากฏมี.

เทวตา รกฺขนฺติ ชื่อว่าบุคคลกอปรด้วยเมตตาเทวดาย่อมรักษานั้น เหมือนกับจิตตคฤหบดี จะไปในที่ใด ๆ เทวดาทั้งหลายก็ตามรักษาอันบุคคลกอปรด้วยเมตตานั้น มีอานิสงส์ดังนี้.

พรหมวิหารทั้งสี่มีเมตตาเป็นต้น สมเด็จพระบรมทศพลประทานพระสัทธรรมเทศนาในภายในแห่งนยมาติกา เหตุดังนั้น จึงได้ชื่อว่าอัพภันตรมาติกา ในคัมภีร์พระธาตุกถานี้.

๓. ปุจฉา อินทริยนิทเทเส ท่านแสดงและอธิบายว่าอย่างไร ?

วิสัชนา ท่านแสดงและอธิบายไว้ว่า "อินฺทฺริยนิทฺเทเส ปญฺจินฺทฺริยานีติ สทฺธินฺทฺริยํ วิริยินฺทฺริยํ สตินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ จาติ ปญฺจ อินฺทฺริยานิ อพฺภนฺตรมาติกายํ นิกฺขิตฺตานีติ"

วาระนี้จะได้วิสัชนาในอัพภันตรมาติกาสืบไป ดำเนินความตามพระบาลีว่า ปญฺจินฺทฺริยานิ อินทรีย์ทั้งหลายห้าก็ชื่อว่าอัพภันตรมาติกา คือ มีในภายในแห่งนยมาติกา กระแสพระพุทธฎีกาซึ่งตรัสว่า ปญฺจินฺทฺริยานิ อินทรีย์ทั้งห้านั้น คือ สัทธินทรีย์ประการ

หนึ่ง วิริยินทรีย์ประการหนึ่ง สตินทรีย์ประการหนึ่ง สมาธินทรีย์ประการหนึ่ง ปัญญินทรีย์ประการหนึ่ง เป็นอินทรีย์ห้าประการด้วยกัน.

ธรรมทั้งห้า คือ ศรัทธา และวิริย และสติ และสมาธิ และปัญญาซึ่งนับเข้าในอินทรีย์ เรียกว่าอินทรีย์นั้น เหตุว่าธรรมทั้งห้านั้นเป็นใหญ่ เหตุดังนั้น จึงได้ชื่อว่าอินทรีย์ ชื่อว่าเป็นใหญ่นั้น คือ เป็นใหญ่ในที่จะให้สำเร็จพระอริยมรรคพระอริยผล สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสเทศนาในคัมภีร์พระธาตุกถา เฉพาะซึ่งบุคคลอันเป็นปัจฉิมภวิกสัตว์ เกิดในภพที่สุด ซึ่งจะบรรลุพระโลกุตตรสมบัติในชาตินั้น อันอินทรีย์เป็นอาทินี้ ถ้ามีมั่นในสันดานแห่งบุคคลผู้ใด บุคคลผู้นั้นมีวาสนายังมิได้แก่กล้า ก็เป็นใหญ่จะให้เป็นอุปนิสสัยไปในปราปรภพเบื้องหน้า.

อีกประการหนึ่ง ถ้าเป็นคนมีศรัทธาแท้ก็อาจป้องกันอันตรายได้ในปัจจุบัน เหตุว่าบุคคลมีศรัทธานั้น ย่อมเชื่อถือลงในคุณพระรัตนตรัย และเชื่อในอานิสงส์ศีล อานิสงส์ทาน อานิสงส์เจริญเมตตาภาวนา ครั้นเชื่อในคุณพระศรีรัตนตรัย ถึงทุกข์ภัยจะมีมาก็อาจยังทุกข์ภัยให้อันตรธานไปได้ เหมือนเมื่อภัยทั้งสามประการบังเกิดในนครไพศาลี พระเจ้าลิจฉวีทรงเห็นแท้ว่า สิ่งอื่นมิอาจยังภัยให้ระงับได้เว้นไว้แต่พระพุทธคุณ ธรรมคุณ สงฆคุณ นี้แลอาจช่วยได้ใจความว่า

ในสมัยครั้งนั้น ทุพภิกขภัยบังเกิดในนครไพศาลี ชนทั้งหลายเลี้ยงชีวิตได้ด้วยยาก กระทำกาลกิริยาตายเป็นอันมาก ในนครเต็มไปด้วยทรากศพกลิ่นเหม็นฟุ้งตระหลบไปทุกสถาน อมมุษย์ทั้งหลายประชุมกันเหตุกลิ่นทรากศพ กระทำอาการอันประหลาด อาพาธก็บังเกิดแก่ชาวนครไพศาลี

ขณะนั้นพระเจ้าลิจฉวีผู้เป็นใหญ่ จึงมีรับสั่งให้เจ้าลิจฉวีผู้น้อยไปทูลเชิญสมเด็จพระพุทธเจ้าให้เสด็จมาสู่นครไพศาลี พระเจ้าลิจฉวีตกแต่งเครื่องสักการบูชาเป็นอันมาก

สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคจึงรับสั่งให้พระอานนทเถรเจ้า เรียนซึ่งพระรัตนปริตต์ แล้วให้ไปแสดงซึ่งพระปริตตคาถา ให้ราชบุรุษถือหม้อเต็มด้วยน้ำแล้วซัดสาดไปทั่วนคร พระอานนทเถรเจ้าสวดพระปริตต์ประมาณได้เจ็ดวัน บรรดาอมนุษย์ทั้งหลายซึ่งเข้า

มาสู่นครไพศาลีนั้นมิอาจอยู่ได้พากันปลาตนาการหนีไปด้วยอำนาจพระปริตต์ โดยพระทวารน้อยใหญ่และช่องอื่น ๆ มิได้ทำลายกำแพงออกไป

ขณะนั้น ภัยสามประการก็อันตรธานด้วยอำนาจแห่งคุณพระรัตนตรัย อาศัยเหตุว่าพระเจ้าลิจฉวีมีศรัทธา เชื่อมั่นว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าเสด็จพระสงฆ์จะตามเสด็จมา และพระพุทธองค์จะประทานพระธรรมเทศนาคุณพระรัตนตรัยก็จะบำบัดภัยทั้งสามประการให้อันตรธาน จึงได้ให้เจ้าลิจฉวีทั้งหลายไปทูลเชิญเสด็จ ถ้ามิได้เชื่อคุณพระรัตนตรัยแล้วเหตุไฉนจะให้ไปเชิญเสด็จมาสู่นครไพศาลี อันบุคคลเชื่อในคุณพระรัตนตรัยนี้ เป็นเหตุจะให้ปรากฏแก่ตาในกาลเป็นปัจจุบัน เหมือนกับทานเวยยาวัจจกรบุรุษผู้หนึ่งเป็นคนมีปัญญาพิจารณาเห็นว่า ถวายอาหารบิณฑบาตเป็นทานทานจะให้ผลเป็นแท้ ครั้นคิดดังนี้แล้ว จึงเที่ยวร้องป่าวชักชวนไปในสากลนครว่า ผู้ใดมีศรัทธาจงช่วยกันถวายอาหารบิณฑบาตตามแต่จะได้ ชาวนครทั้งหลายก็ให้น้ำมันและน้ำผึ้ง สัปปีและผาณิต และข้าวสารเป็นต้นตามศรัทธา บุรุษนั้นร้องป่าวมาถึงประตูร้านตลาดแห่งเศรษฐีผู้หนึ่ง เศรษฐีนั้นเป็นคนตระหนี่มิได้เลื่อมใสในทาน เห็นบุรุษนั้นมาก็นึกโกรธว่า บุรุษผู้นี้เที่ยวป่าวร้องชาวบ้านไปทุกตำบล จะถวายบิณฑบาตก็หาถวายแต่ตนคนเดียวไม่ ครั้นเราจักมิให้ก็จักไม่ไปจากที่นี้ เราก็เป็นเศรษฐีปรากฏแก่ชนทั้งหลาย ความละอายก็จะบังเกิดมีแก่เรา.

อีกประการหนึ่ง ความนินทาก็จะบังเกิดมี เศรษฐีจึงว่า ท่านจงเอาภาชนะมานี่ บุรุษนั้นก็นำเข้าไปให้ เศรษฐีนั้นจึงเอียงกระบวยลงในหม้อน้ำมันให้ติดก้นกระบวยประมาณหยดหนึ่งเทลง แล้วหยิบน้ำอ้อยสัปปีและถั่วเขียวถั่วดำให้สิ่งละน้อย ๆ หยิบสามนิ้ว แล้วหยิบข้าวสารให้ หยิบแต่สามองคุลี เหตุดังนั้น เศรษฐีนั้นจึงมีชื่อว่าวิพาร-ปทกะเศรษฐี คือ ชนทั้งหลายเรียกว่าเศรษฐีเท้าวิพาร์ เหตุไม่มีศรัทธาให้ด้วยเสียไม่ได้ให้สิ่งใดก็ให้พร่องลงไปเท่ารอยเท้าวิพาร์.

ตํ ปฏิคฺคเหตฺวา บุรุษทานเวยยาวัจจกรนั้น รับน้ำผึ้ง น้ำมัน น้ำอ้อย ข้าวสารและสัปปีเป็นอาทิของเศรษฐีใส่ภาชนะต่างหาก เอกโต กตฺวา ส่วนของชนทั้งหลายนั้นใส่ในที่เดียวกัน เศรษฐีคิดว่า บุรุษนี้กระทำดังนี้ ชะรอยจะไปกล่าวโทษเราในท่ามกลาง

ชนทั้งหลาย จึงให้จุลอุปฐากตามไปคอยฟัง ส่วนตนเหน็บกฤชในภายในผ้านุ่งไปยืนอยู่ในท่ามกลางบรรพบริษัท ถ้าบุรุษทานเวยยาวัจจกรยกโทษจะฆ่าเสีย ณ ในที่นั้น.

ฝ่ายบุรุษทานเวยยาวัจจกรนั้น นำสิ่งของทั้งหลายที่เศรษฐีให้และของคนทั้งหลายให้ เทลงระคนกันหุงในภาชนะเดียวกัน แล้วอังคาสแก่พระภิกษุสงฆ์มีสมเด็จพระ-พุทธเจ้าเป็นประธาน แล้วกล่าวว่าสรรพโภชนาหารทั้งหลายเหล่านี้ข้าพเจ้าเที่ยวเรี่ยไรมาได้ บางคนก็ตวงให้ด้วยทะนานและแล่งน้อยใหญ่ บางคนก็หยิบให้ด้วยนิ้วมือ ชนทั้งหลายให้ตามศรัทธา ผลทานแห่งชนทั้งหลายจงมีอานิสงส์มาก มีผลมากสิ้นด้วยกันเถิด

เศรษฐีได้ฟังบุรุษนั้นจึงคิดว่า บุรุษผู้นี้ถ้าออกชื่อเรา ๆ จะฆ่าเสียบัดนี้ บุรุษนี้กระทำการสงเคราะห์แก่ชนทั้งหลาย จะได้กล่าวร้ายแก่บุคคลผู้ใดหามิได้ แม้เรามิได้ยังบุรุษเห็นปานนี้ให้อดโทษ อาชญาแห่งเทวดาก็จะตกลงเหนือศีรษะเรา ๆ แตกออกเป็นเจ็ดภาค เศรษฐีทิ้งกฤชแล้วลงกราบเท้าบุรุษนั้น ขอโทษว่า ท่านจงอดโทษแก่ข้าพเจ้าอันเป็นคนประมาท กิริยาที่เศรษฐีคิดจะฆ่ากลับมาอภิวาท ประทุษร้ายมิได้ก็อาศัยแก่บุรุษนั้นเรี่ยไรด้วยศรัทธา เชื่อแท้ว่าผลแห่งทานย่อมให้ผลทั้งชั่วนี้และชั่วหน้า จึงได้กระทำการเรี่ยไรถวายบิณฑบาตทาน ถ้าบุคคลปราศจากศรัทธาแล้วก็คิดว่าป่วยการและกลัวแต่ความครหา ไม่อาจเป็นทานเวยยาวัจจกรอย่างนี้ก็ชื่อว่าศรัทธาเป็นใหญ่ เป็นเหตุจะยังทุกข์ภัยให้อันตรธานในปัจจุบัน.

เชื่อในผลแห่งศีลนั้น ย่อมจะยังประโยชน์ให้สำเร็จความปรารถนาก็ศีลนั้น ถ้าเป็นศีลในกาลเป็นพระพุทธศาสนา ผู้ใดเชื่อในศีลแล้วรักษาก็มีผลมาก เหตุว่าถึงพระสรณคมน์เป็นที่ตั้ง.

อันรักษาศีลภายนอกพระพุทธศาสนาจัดว่ามีผลน้อย เหตุปราศจากพระรัตนตรัยถึงกระนั้นก็อาจให้สำเร็จผลเป็นอัศจรรย์เหมือนกับนางสุชาดา เมื่อจุติจากชาติเป็นนางนกยางมาเกิดเป็นธิดาช่างหม้อในนครพาราณสี ท้าววชิรปาณีนำทองเท่าผลฟักมาให้.

อนึ่งพระนางจันทเทวีอัครมเหสีพระเจ้าวิเทหราช เมื่อปรารถนาพระโอรสก็ทรงสมาทานพระอุโบสถ สมเด็จอมรินทรเทวราชก็เชิญพระโพธิสัตว์ลงมาถือปฏิสนธิในครรภ์พระนาง พระโอรสนั้น คือ พระเตมิยโพธิสัตว์กับพระนางจันทเทวีรักษาศีล และ

ตั้งปณิธานครั้งนั้น เหตุศรัทธาเชื่อในผลศีลจึงรักษาพระอุโบสถ ก็ได้พระโอรสสมดังความปรารถนา.

เหตุดังนั้น จึงว่าศรัทธาเป็นใหญ่ในที่จะให้สำเร็จความปรารถนาอันศรัทธา คือความเชื่อนี้ยากที่จะให้เป็นแน่ได้ บางทีศรัทธามีอยู่แลแต่กลับมากลับไป เหตุว่าทำให้ทรัพย์สินสิ้นไป ๆ ของที่ตนให้ไปไม่เห็นกลับมา ศีลเล่าก็อุตส่าห์รักษาสู้อดอาหารก็ไม่เห็นผล สู้ทรมานกายเหลือบยุงริ้นกัดกินก็ไม่เห็นได้สิ่งไร ครั้นคิดดังนี้ศรัทธาที่เชื่อนั้นก็กลับไปกลับมา เมื่อศรัทธาเป็นอย่างนี้ ผลก็มีอยู่แลแต่จะเป็นทิฏฐธรรมเวทนีย์หามิได้ บางทีเป็นทิฏฐธรรมเวทนีย์แลแต่หาเป็นปริปักกเวทนีย์ไม่ เมื่อเป็นแต่ให้ในปัจจุบันกำหนดไม่ได้ เหตุดังนั้น จึงว่าศรัทธาเป็นใหญ่ในที่เป็นทิฏฐธรรม จะให้สมบัติอันเป็นโลกิยและโลกุตตระ.

อันศรัทธามีในสันดานแห่งผู้ใดแล้ว ก็เป็นเหตุจะให้บำเพ็ญทานรักษาศีล และสดับฟังพระธรรมเทศนาเจริญภาวนา ครั้นให้ทานแล้วก็จะได้เป็นราวยืดหน่วงไปกว่าจะถึงพระนิพพาน ทานจะเป็นสะเบียงไปในสงสารมรรคา.

อันบุคคลมีศรัทธาทำทานก็กอปรด้วยผลประเสริจกว่าคน หาศรัทธามิได้ จะได้สมบัติก็จะเป็นอัศจรรย์กว่าบุคคลอันปราศจากศรัทธา.

บุคคลทำทานจึงกอปรด้วยเจตนาทั้งสามประการ คือ บุพพเจตนาแต่เดิมคิดว่าจะทำทานก็มีจิตเลื่อมใส มุญจนเจตนาขณะเมื่อจะให้ก็เลื่อมใส ปราปรเจตนาให้แล้วคิดขึ้นมาถึงทานที่ตนได้ให้ก็จะมีจิตเลื่อมใสโสมนัส.

สทฺธา ปุพฺพงฺคมํ ทานํ บุคคลอันให้ทานนั้น มีศรัทธาถึงก่อนและถ้าเลื่อมใสในกาลทั้งสามแล้วก็ได้สมบัติสามประการ คือ มนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ นิพพาน-สมบัติ.

อนึ่งพระพุทธฎีกาตรัสพระธรรมเทศนาว่า ทานนี้แลเป็นบันไดไปสู่สวรรค์ ทานนั้นจะป้องกันปกปิดทางอบาย ทานนั้นจะเป็นสหายเมื่อดำเนินไปในมรรคาแห่งภพสงสาร ทานนั้นจะเป็นสะเบียงอาหารในหนทาง ทานนั้นจะห่อหิ้วสะเบียงไปให้ ทานนั้นแลเป็นหนทางให้ไปถึงพระอมตมหานิพพาน.

อันจะทำทานได้ก็อาศัยแก่ศรัทธา ถ้าปราศจากศรัทธาแล้วมิอาจทำทานได้ อันบุคคลปราศจากศรัทธานั้น ให้ทานผลก็น้อยกว่าคนมีศรัทธา คือ ให้เหตุกลัวครหา ให้ทานก็เป็นอสัปปุริสทาน คือ ทิ้งให้ โยนให้ มิได้เคารพในวัตถุทาน มิได้เคารพในปฏิคคาหก คือ ผู้รับทาน มิได้ให้กับมือตน ให้โดยมิได้เชื่อกรรมเชื่อผล เห็นผู้อื่นให้ก็ให้บ้างตามอย่างเขา ทานนั้นถึงว่าจะมีผลบ้างก็บางลง มิได้ยังทายก คือ ผู้ให้ ๆ ยินดี เหตุว่าทานนั้นมิได้เป็นสามีทานมักจะเป็นทาสทานไป.

อันบุคคลมีศรัทธาจะทำทาน ย่อมทำเป็นสัปปุริสทาน คือ ให้ด้วยมือตน ให้โดยเคารพในวัตถุทานของตน เคารพในบุคคลผู้รับ ให้ด้วยเชื่อผลเชื่อกรรมทำทานอันประณีต แม้จะได้เสวยผลก็ยังจิตให้เลื่อมใส.

อีกประการหนึ่ง อันบุคคลมีศรัทธานั้น ถึงจะรักษาศีลก็ตั้งใจสมาทานมิได้ว่าแต่วาจา จะกอปรด้วยผลานิสงส์มาก สมกระแสพระพุทธฎีกาว่า สีลํ อาภรณํ เสฏฺฐํ ศีลเป็นอาภรณ์อันประเสริฐ เป็นเครื่องประดับสำหรับไปสู่พระอมตมหานิพพาน ศีลเปรียบดังสะพาน อาจให้สัตว์ดำเนินไปให้พ้นสรรพทุกข์ได้ ตานํ เลนํ สรณํ ศีลเป็นที่ต้านทาน เป็นที่ละเว้น เป็นที่ป้องกันสรรพภัย ผู้รักษาศีลนั้นย่อมไปสวรรค์

ปุพฺพวิเทหานํ ราชา บุคคลอันรักษาศีลปาณาติปาตาเวรมณี คือ เว้นเสียซึ่งอันยังชีวิตแห่งสัตว์ให้ตกไปพลัน ได้แก่ไม่ฆ่าสัตว์มีชีวิตให้สิ้นชีวิตนั้น จะได้เสวยสวรรคสมบัติ ครั้นจะลงมาบังเกิดในมนุษย์ก็จะได้เป็นบรมกษัตริย์ เสวยสมบัติในบุพพวิเทหประทีปอันกว้างใหญ่ประมาณด้วยโยชน์ได้เจ็ดพันเป็นกำหนด.

รักษาศีลอทินนาทาน คือ มิได้ลักทรัพย์อันเจ้าของมิได้ให้ มิได้จับต้องด้วยเถยยเจตนานั้น จะไปบังเกิดในสวรค์เสวยทิพพสมบัติ จะบังเกิดในมนุษย์จะเป็นบรมกษัตริย์ เสวยสมบัติในอุตตรกุรุทวีป จะมีมหิทธิฤทธิ์ และอานุภาพเป็นอันมาก.

บุคคลอันเว้นจากกาเมสุมิจฉาจาร คือ ประพฤติล่วงซึ่งอคมนียฐานผิดในกามทั้งหลาย จะได้ไปบังเกิดในอมรโคยานเป็นกษัตริย์ผ่านพิภพในอมรโคยานทวีปนั้น.

บุคคลอันเว้นจากมุสาวาทจะได้ไปเกิดในเทวโลก แม้จะมาบังเกิดเป็นมนุษย์จะเป็นบรมกษัตริย์ผ่านสมบัติในปฐพีมลฑลทั่วสากลชมพูทวีปจะมีอานุภาพมาก.

บุคคลอันเว้นจากน้ำเมาอันเป็นเหตุแห่งความประมาท คือ สุราและเมรัยเหตุเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท จะได้ไปบังเกิดเป็นสมเด็จอมรินทรเทวราชเป็นเจ้าพิภพดาวดึงส์ บุคคลอันรักษาได้แต่ตัวหนึ่ง ยังมีอานิสงส์อัศจรรย์ดังนี้.

อันจะให้ทานรักษาศีลได้ก็อาศัยแก่ศรัทธา เหตุดังนี้ นักปราชญ์ผู้มีปัญญาพึงมนสิการกำหนดในใจว่า ศรัทธานั้นเปรียบอุปมาเหมือนมืออันมิได้วิปริต ศรัทธานี้เป็นทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้ บุคคลไม่มีศรัทธานั้น เหมือนกับบุคคลไม่มีมือไม่มีทรัพย์ บุคคลจะข้ามห้วงคือ สังสารวัฏฏ์ได้ด้วยศรัทธา ถ้าปราศจากศรัทธาแล้วมิอาจข้ามห้วงแห่งสังสารวัฏฏ์ได้ จึงว่าศรัทธาเป็นใหญ่จะให้ได้พระโลกุตตรสมบัติ แม้ยังท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏฏ์ก็จะได้สมบัติเป็นโลกิย เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงมีพระพุทธฎีกาตรัสเรียกชื่อว่าอินทรีย์ ในอัพภันตรมาติกาในคัมภีร์พระธาตุกถาปกรณ์ดังวิสัชนามาฉะนี้.

๔. ปุจฉา ให้แสดงใน วิริยินทริยนิทเทเส มาโดยพิสดาร ?

วิสัชนา แสดงว่า "วิริยินฺทฺริยนิทฺเทเส วีรสฺส ภาโว วิริยํ วิริยํ โส วิริยินฺทฺริย ปญฺจวีสติปทสเตน สงฺคหํ ปญฺจินฺทฺริเยน กถิตํ อธิปฺเปติ ตสฺมา สามพฺภนฺตรมาติกายํ คเหตพฺพนฺติ"

วาระนี้จะได้วิสัชนาในวิริยินทรีย์สืบไป ดำเนินความตามพระอัฏฐกถาว่า ในลำดับแห่งวิริยินทริยนิทเทส คือ เหตุอันแสดงซึ่งวิริยินทรีย์ ๆ นี้ได้แก่ความเพียรอันใหญ่ในที่จะให้สำเร็จมรรคญาณผลญาณ ในวิริยินทรีย์นั้น พระพุทธองค์ประทานพระธรรมเทศนาว่า ความเพียรก็เป็นใหญ่ในที่จะให้สำเร็จพระอริยมรรคพระอริยผลเหมือนกันนับเข้าในอัพภันตรมาติกา.

คำวิสัชนาว่า วีรสฺส ภาโว วิริยํ ความเพียรนั้น ได้แก่มิได้มีความหวั่นไหวในที่จะเจริญพระกรรมฐาน ซึ่งกระแสพระพุทธฎีกาตรัสว่า ความเพียรเป็นใหญ่นั้นประสงค์ซึ่งสัมมัปปธานทั้งสี่ คือ ตั้งในที่ยังฌานอันยังมิได้มีให้บังเกิด ที่บังเกิดแล้วให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป อันนี้ว่าด้วยสามารถคนที่มีอุปนิสสัยแก่กล้า อันอุตสาหะตั้งวิริยความ

เพียรแล้ว ก็ได้สำเร็จพระอริยมรรคอริยผล ก็บุคคลมีความเพียรกล้านั้น ถ้าอุปนิสสัยยังอ่อนอยู่ มรรคผลจะได้บังเกิดในชาติเป็นปัจจุบันนั้นก็หามิได้ ถึงกระนั้นก็จะเป็นปัจจัยให้สำเร็จในภพเบื้องหน้าความเพียรนั้นก็ชื่อว่าวิริยินทรีย์.

อีกประการหนึ่ง บุคคลอันเกิดมาในกาลเมื่อพระบวรพุทธศาสนาเป็นเบื้องปลาย คือ จะใกล้เสื่อม เพียรก็คลายไป อันจะประพฤติซึ่งความเพียรยังฌานให้เกิดนั้นมิได้มี เป็นแต่เพียงยังกุศลที่อยู่แล้วให้มากขึ้นไป กุศลสิ่งใดที่ยังมิได้มีให้มีขึ้น.

ฝ่ายข้างอกุศลเล่า อกุศลสิ่งใดเคยกระทำก็สละเสีย อกุศลสิ่งใดที่มิได้เพียรละ คือ มิให้ทำ บำบัดขจัดให้ขาดจากสันดานได้ดังนี้ ก็ชื่อว่าความเพียรเป็นใหญ่ในที่จะให้สำเร็จพระอริยมรรคอริยผล เหตุว่าบุคคลอันเพียรยังกุศลให้บังเกิดขึ้นนั้น เป็นเหตุจะให้สำเร็จพระอริยประเพณี ถึงจะมิได้สำเร็จในชาตินี้ก็อาจเป็นปัจจัยในชาติหน้า บุคคลปราศจากความเพียรแล้วจะได้สำเร็จความปรารถนาหามิได้ จะว่าไปใยถึงสมบัติสวรรค์และนิพพานสมบัติเล่า แต่สมบัติในมนุษย์ก็มิอาจให้สำเร็จได้.

กุสิโต ปน แท้จริง บุคคลอันกอปรด้วยความเกียจคร้านนั้น แม้จะเรียนศิลปศาสตร์สิ่งใดก็มิได้สำเร็จความปรารถนา เยี่ยงอย่างก็มีมาในกุกกุจชาดก เหมือนมาณพเกียจคร้านผู้หนึ่ง.

อตีเต กาเล ดังได้สดับมา ในกาลอันล่วงลับไปแล้ว มีมาณพผู้หนึ่งเป็นอันเตวาสิกแห่งทิสาปาโมกอาจารย์ เป็นคนคร้านมีถีนมิทธะเข้าครอบงำ วันหนึ่งมาณพทั้งหลายอันเป็นเพื่อนศิษย์พากันไปเที่ยวป่าหาฟืน มาณพเกียจคร้านนั้นไปด้วย เหตุกลัวเพื่อนกันกล่าวครหา จึงพากันไปเที่ยวเก็บฟืนในป่ากุ่ม แต่มาณพผู้เกียจคร้านนั้นคิดว่าจะนอนอยู่ภายใต้ต้นกุ่มให้สบาย มาณพทั้งหลายกลับมาแล้วจึงจะหักกิ่งกุ่ม คิดแล้วก็นอนอยู่ภายใต้ต้นกุ่มที่ต้นทาง พวกมาณพนั้นเข้าไปสู่ป่าเก็บฟืนได้แล้วกลับมาเห็นมาณพนั้นนอนอยู่จึงเรียกให้ไป มาณพเกียจคร้านนั้นตกใจตื่นขึ้นไปบนต้นกุ่มหักกิ่งสดสำคัญว่าแห้ง กิ่งกุ่มนั้นก็แทงจักษุให้ทำลาย มาณพนั้นก็ถึงซึ่งจักษุพิการ เหตุดังนั้นนักปราชญ์พึงกำหนดว่าบุคคลอันเกียจคร้านย่อมถึงซึ่งความฉิบหายดังนี้ เหตุว่าความ

ฉิบหายบังเกิดมีเพราะเป็นคนคร้าน แม้ว่าความเกียจคร้านบังเกิดในสันดาน ก็พึงข่มขี่เสียให้ได้ จะยังตนให้ตั้งอยู่ในวิริยภาพ ก็อาจสำเร็จประโยชน์ตน แม้เพียรพยายามบำบัดบาป เพียรบำรุงการกุศลก็จะได้เป็นอุปนิสสัยปัจจัย ให้ได้สำเร็จเมื่อชาติเป็นอวสานเหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงตรัสซึ่งวิริยนี้เข้าในอินทรีย์ทั้งห้าชื่อว่าวิริยินทรีย์จัดเข้าในบทร้อยยี่สิบห้าบท ด้วยนับเข้าในอัพภันตรมาติกาดังวิสัชนามานี้.

ก็ที่จะได้สำเร็จพระอริยมรรคอริยผลนั้น ต้องอาศัยสตินทรีย์อันเป็นใหญ่ สมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสว่า สรณํ สติ สตินทรีย์นี้ได้แก่ความระลึกอันเป็นใหญ่ เหตุจะเป็นไปในกุศลสัมมาปฏิบัติ ถ้ามีอุปนิสสัยก็จะได้สำเร็จมรรคและผล เหตุดังนั้น สมเด็จพระทศพลจึงตรัสซึ่งสตินทรีย์นี้เข้าในอินทรีย์ห้า ซึ่งว่าสตินทรีย์จัดเข้าในบทร้อยยี่สิบห้าบทอันมีในอัพภันตรมาติกา.

สตินั้น ได้แก่กิริยาที่ระลึกชอบ ระลึกชอบ คือ ระลึกในพุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ เป็นต้น และกิริยาที่ระลึกในพระสติปัฏฐานทั้งสี่ชื่อว่าสติคือระลึกชอบและกิริยาที่ระลึกชอบนั้น จะได้มีแต่ระลึกชอบหามิได้ มีทั้งมิจฉาสติ คือ ระลึกผิด สัมมาสติ คือ ระลึกชอบในสตินทรีย์ว่า ระลึกเป็นใหญ่ที่จะให้ได้สำเร็จมรรคผล ประสงค์ซึ่งสัมมาสติคือระลึกชอบสิ่งเดียว จะได้ประสงค์ซึ่งมิจฉาสติด้วยหามิได้.

สติที่ระลึกเป็นใหญ่ในที่จะให้สำเร็จมรรคผลนั้น พระพุทธองค์ตรัสเทศนาในคัมภีร์ธาตุกถานี้ จะได้มีเยี่ยงอย่างตัวบุคคลว่า คือผู้นี้ผู้นั้นหามิได้จะนำตัวบุคคลมาแสดงชี้แจงออกไปว่า คือผู้นี้ผู้นั้นมีสติตั้งมั่นระลึกชอบ และได้สำเร็จมรรคผลพอประดับสติปัญญาใจความว่า –

สฏฐิภิกฺขุ กิร ได้ยินว่า มีพระภิกษุทั้งหลายหกสิบรูปเป็นประมาณ เรียนซึ่งพระกรรมฐานในสำนักสมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้าแล้ว ซึ่งถวายบังคมลาไปสู่ที่อันกอปรด้วยความสบาย เพื่อจะเจริญพระกรรมฐานไปถึงบ้านชื่อว่ามาติกคามก็พอเป็นเวลาภิกขาจาร พระภิกษุทั้งหลายจึงเข้าไปสู่บ้านนั้นเพื่อโคจรบิณฑบาต บ้านนั้นมีอยู่ในป่าใกล้เชิงเขา นายบ้านชื่อว่ามาติกบุรุษ มารดาแห่งนายบ้านนั้นชื่อว่ามาติกมาตาอุบาสิกา อุบาสิกามารดาแห่งนายบ้านนั้นเห็นพระภิกษุกอปรด้วยอภิสมาจาริกวัตต์ ก็มีจิตโสมนัส

เลื่อมใส จึงอาราธนาให้รับอาหารบิณฑบาต ตกแต่งเสนาสนะถวายนิมนต์ให้ฉัน ครั้นสำเร็จภัตตกิจแล้ว อุบาสิกานั้นจึงกล่าวว่าข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย พระผู้เป็นเจ้าจะไปสู่ประเทศที่ไหน จึงได้มาภิกขาจารถึงนี่.

พระภิกษุทั้งหลายบอกว่า อาตมะทั้งหลายเที่ยวแสวงหาเสนาสนะอันควรแก่สบาย.

อุบาสิกานั้นได้ฟังพระภิกษุทั้งหลายกล่าวดังนั้น ก็รู้ว่าพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจะหาเสนาสนะอันจะอยู่จำพระวัสสา จึงอาราธนาว่า พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจงอยู่ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะได้รักษาพระสรณคมน์และศีลห้าศีลแปดประการ.

พระภิกษุทั้งหลายนั้นปรึกษากันว่า เราทั้งหลายอาศัยมารดาของนายบ้านจะมิได้ลำบาก จะได้บำเพ็ญสมณธรรมนำมาซึ่งความสบาย พระภิกษุทั้งหลายคิดกันแล้วจึงได้รับนิมนต์ อุบาสิกานั้นก็ยังปริสชนให้ตกแต่งวิหารถวายให้พระภิกษุทั้งหลายอยู่อาศัย พระภิกษุทั้งหลายก็อำลาพากันไปสู่วิหาร ครั้นเวลาเช้าอุบาสิกาจึงยังชนทั้งหลาย ให้นำซึ่งข้าวยาคูและขาทนียโภชนียาหารไปถวายเป็นนิตย์ อุบาสิกานั้นไปสู่อุปฐากทุกวัน ๆ

อเถกทิวสํ ในลำดับนั้น ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง พระภิกษุทั้งหลายนั้นจึงปรึกษากันว่า เราทั้งหลายมาอยู่ในที่นี้ก็ช้านาน บำเพ็ญพระกรรมฐานมรรคผลสิ่งใดมิได้มี เราทั้งหลายก็ได้เรียนพระกรรมฐานมาในสำนักแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้า แต่พระองค์ยังทรงดำรงค์พระชนม์อยู่ ควรจะบำเพ็ญพระกรรมฐานให้บรรลุพระอริยมรรคอริยผล อันบุคคลเป็นคนประมาทมิอาจยังพระพุทธเจ้าให้ทรงยินดีได้ อบายทั้งสี่มีอุปไมยดังว่าเรือนแห่งคนประมาท บุคคลเกียจคร้านและมีอาการกอปรด้วยมายานั้น มิอาจยังพระพุทธเจ้าให้ทรงยินดีได้ เหตุดังนั้น เราทั้งหลายจะมาอยู่เป็นหมู่เป็นคณะดังนี้ ไฉนมรรคผลธรรมวิเศษจะบังเกิดมี เราทั้งหลายจะไปเจริญสมณธรรมในที่ละองค์ ๆ อย่าอยู่ด้วยกันตั้งแต่สององค์ขึ้นไป เว้นไว้แต่เวลาอุปฐากพระมหาเถระและเวลาภิกขาจาร นอกจากนั้นแล้วจงอย่าอยู่ในที่เดียวกัน ถ้าเราทั้งหลายนี้ แม้พระภิกษุองค์ใดเป็นไข้ จะตีระฆังให้เป็นสำคัญ เราทั้งหลายจะมาพร้อมกันพยาบาล พระภิกษุทั้งหลายเห็นพร้อมกันฉะนั้นแล้วต่างองค์ต่างไปสู่ที่สงัด บำเพ็ญเอกจาริกวัตต์สมณธรรม เวลาเย็นวันหนึ่ง อุบาสิกานั้น

ให้พวกปริสชนถือน้ำอัฏฐานบานและผ้าและเภสัชไปสู่พระวิหาร ด้วยคิดว่าจะไปเยี่ยมเยียนพระภิกษุทั้งหลาย แล้วถวายผ้าและเภสัชน้ำอัฏฐบาน เห็นแต่วิหารเปล่าหาเห็นพระภิกษุไม่ ก็คิดสงสัยจึงถามปริสชนว่า พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายพากันไปไหน จึงมิได้อยู่ในวิหาร คนทั้งหลายที่รู้กิตติกาวัตต์คือการที่พระภิกษุทั้งหลายสัญญากัน จึงบอกแก่อุบาสิกานั้นว่า พระภิกษุทั้งหลายเข้าอยู่ในที่สงัดสัญญากันไว้ว่า ตีระฆังเมื่อใดจึงจะมาประชุมกันเมื่อนั้น ครั้นอุบาสิกาได้ฟังดังนั้นจึงให้ตีระฆัง ฝ่ายพระภิกษุทั้งหลายได้ยินเสียงระฆังสัญญา ต่างองค์ออกจากที่อยู่ของตน ด้วยสำคัญว่าพระภิกษุองค์ใดอาพาธป่วยไข้ แต่พระภิกษุทั้งหลายจะได้มาทางเดียวกันแต่สององค์มิได้มี มาประชุมพร้อมกันในวิหาร อุบาสิกาเห็นเหตุแห่งพระสงฆ์ทั้งหลายมาองค์ละทาง ๆ มิได้รวมกันจึงดำริว่าชะรอยพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายจะเกิดทะเลาะวิวาทกันจึงเป็นดังนี้ จึงไต่ถามว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย พระผู้เป็นเจ้าทะเลาะกันหรือประการใด.

พระภิกษุทั้งหลายตอบว่า ดูกรอุบาสิกา ความทะเลาะกันจะได้มีแก่อาตมาภาพทั้งหลายหามิได้.

อุบาสิกาถามว่า ถ้าว่าพระผู้เป็นเจ้ามิได้ทะเลาะกัน เหตุไฉนจึงมิได้มาพร้อมกันเหมือนวันเมื่อแรกมา วันนี้มาทางหนึ่งแต่องค์เดียว ๆ ด้วยเหตุผลเป็นประการใด.

พระภิกษุทั้งหลายตอบว่า อาตมาภาพทั้งหลายไปนั่งเจริญสมณธรรมในที่ละองค์ ๆ ประสงค์วิเวกกายและจิต จึงได้มาแต่ทิศทางละองค์ ๆ ดังนี้ จะได้มีความทะเลาะกันหามิได้.

อุบาสิกาถามว่า อันเจริญสมณธรรมนั้น คือเจริญสิ่งใด.

พระภิกษุทั้งหลายตอบว่า เจริญสมณธรรมนั้น คือกระทำในใจซึ่งทวัตติงสาการกรรมฐานพิจารณาซึ่งอาการสามสิบสอง.

อุบาสิกาถามว่า อันเจริญทวัตติงสาการนั้น เป็นของควรเจริญได้แต่พระภิกษุสงฆ์จำพวกเดียวเท่านั้น หรือข้าพเจ้าก็เจริญได้เป็นประการใด.

พระภิกษุทั้งหลายตอบว่า จะได้ห้ามหามิได้ แม้ว่าผู้ใดเจริญ สมเด็จพระพุทธเจ้าก็ตรัสโถมนาการสรรเสริญซึ่งบุคคลผู้นั้น.

อุบาสิกาจึงว่า ถ้ากระนั้น พระผู้เป็นเจ้าจงบอกแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะเจริญบ้าง.

พระภิกษุทั้งหลายก็บอกพระกรรมฐานแก่อุบาสิกา ตั้งแต่เกสาตลอดจนถึงมัตถลุงคัง ให้ตั้งสติดำริระลึกโดย อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา. อุบาสิกาเรียนพระกรรมฐานได้แล้วก็อำลาไปสู่เคหฐาน. พระภิกษุทั้งหลายก็กลับไปยังที่เจริญสมณธรรมของตน.

ฝ่ายอุบาสิกานั้น ไปถึงเคหฐานแล้วก็เข้าห้องของตนระลึกในอาการสามสิบสอง ตั้งสติตริตรองพิจารณาซึ่งกายคตาสติดำริระลึกในกายคือทวัตติงสาการพิจารณาด้วยปัญญาในห้องแห่งพระไตรลักษณ์ ก็เห็นประจักษ์ว่ากายมิได้เที่ยง เป็นที่นำมาซึ่งทุกข์ปราศจากแก่นสาร บรรดาส่วนอันลามกมีเกสาเป็นประธาน จะหาว่าเป็นของเที่ยงนำมาซึ่งสุขและเป็นของตนแต่สักสิ่งหามิได้ ครั้นพิจารณาเห็นดังนั้นแล้วปัญญาก็ย่างเข้าในพระอริยโคตรภูญาณ ก็ได้สำเร็จพระโสดาสกทาคามีตราบเท่าถึงพระอนาคามี. อุบาสิกานั้นครั้นถึงพระอนาคามิผลพร้อมด้วยอภิญญา จึงพิจารณาว่า พระภิกษุทั้งหลายได้สำเร็จมรรคผลหรือว่ายัง มิได้สำเร็จธรรมวิเศษก็เห็นว่าพระภิกษุทั้งหลายนั้นยังหาได้สำเร็จมรรคผลไม่ จึงพิจารณาว่าไฉนพระผู้เป็นเจ้าจึงมิได้สำเร็จ ไม่สำเร็จเหตุเสนาสนะมิได้นำมาซึ่งความสบายหรือ หรือบุคคลมิได้สบาย คือ อาพาธเบียดเบียฬกาย จึงมิได้สำเร็จเป็นประการใด. พิจารณาไปก็เห็นว่าเสนาสนะที่อยู่ก็เป็นที่สบาย บุคคล คือ รูปกายเบญจขันธ์ก็หาโรคมิได้ สบายทั้งสองประการ. จึงพิจารณาซึ่งอาหารสืบไปว่าพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายได้ซึ่งอาหารเป็นที่สบายหรือ หรืออาหารเป็นที่สบายยังมิได้มี. พิจารณาเห็นว่าอาหารเป็นที่สบายยังมิได้มี. อุบาสิกานั้นครั้นเห็นฉะนั้นครั้นเห็นฉะนั้นแล้ว รุ่งราตรีจึงตกแต่งซึ่งข้าวยาคูและขาทนียโภชนียาหารอันมีรส ยังปริสชนให้ถือไปสู่พระวิหารถวายบิณฑบาตทานแก่พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย ให้ฉันตามชอบอัธยาศัยแล้ว จึงนมัสการลากลับมาบ้าน.

พระภิกษุทั้งหลายนั้น ครั้นได้ซึ่งอาหารอันนำมาซึ่งความสบายแล้ว ก็เข้าสู่ที่สงัดกระทำซึ่งสมณธรรม ตั้งสติเจริญมนสิการซึ่งทวัตติงสาการกรรมฐาน มิช้านานก็ได้สำเร็จพระอรหัตตผล ครั้นรุ่งเช้าก็พากันเข้าไปภิกขาจารในบ้าน.

อุบาสิกานั้น ครั้นเห็นพระภิกษุทั้งหลายก็แจ้งว่าสำเร็จบรรพชิตกิจแล้ว ก็กอปรด้วยความโสมนัสส์ จึงยังปริสชนให้ตกแต่งปูลาดอาสนะถวายแล้วนิมนต์ให้นั่งถวายข้าวยาคู และสรรพโภชนาหาร.

พระภิกษุทั้งหลายนั้นกระทำภัตตกิจเสร็จ แล้วกระทำภัตตานุโมทนา แล้วอำลาอุบาสิกาว่า อาตมภาพจะอำลาไปเพื่อเยี่ยมเยียนสมเด็จพระศาสดาจารย์.

อุบาสิกาจึงว่า พระผู้เป็นเจ้าไปแล้วจงกลับมาบ้าง ว่าแล้วก็ส่งพระภิกษุทั้งหลายไป พระภิกษุทั้งหลายนั้นก็ไปเฝ้าสมเด็จพระบรมศาสดา.

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า กิริยาที่อุบาสิกาอันเป็นมารดาแห่งมาติกบุรุษอันเป็นนายบ้าน ตั้งสติดำริในทวัตติงสาการกรรมฐาน และพระภิกษุทั้งหลายระลึกไปในกายคตาสติภาวนานั้น จัดเป็นสตินทรีย์ คือ ระลึกดีระลึกชอบ เป็นใหญ่ในที่จะให้สำเร็จพระอริยมรรคพระอริยผล ก็อันปัจฉิมาชนตาชนเหมือนเราท่านทุกวันนี้ แม้จะระลึกอย่างนั้นบ้าง มรรคผลจะได้บังเกิดมีหามิได้ ถึงว่ามิได้สำเร็จมรรคผลในชาตินี้ก็จริงแล แต่จะเป็นอุปนิสสัยปัจจัยไปในอนาคตกาล เหตุดังนั้นสมเด็จพระบรมศรีสุคตจึงตรัสเทศนาว่าสติเป็นใหญ่ ให้นักปราชญ์ทั้งหลายพึงสันนิษฐานเข้าใจว่า สตินทรีย์นี้เป็นที่ตั้งของบุคคลดำเนินในทางสวรรค์และทางพระนิพพาน พ้นจากชาติกันดาร ชรากันดาร มรณกันดาร เป็นบรมสุขดังวิสัชนามานี้.

๕. ปุจฉา ให้แสดง สมาธินฺทริยนิทฺเทเส พอเป็นแนวทางปฏิบัติมาโดยชัดเจน

วิสัชนา แสดงว่า สมาธินฺทริยนิทฺเทเส. สมาธิยตีติ สมาธิ โย จิตฺตสฺส อวิกฺเขโป จิตฺตสฺส อกมฺปนสภาโว อกุปฺปิตตฺตํ ว โส สมาธีติ วุจฺจติ. สมาธิเยว สมาธินฺทฺริยํ อินฺทฏฺเฐน อินฺทฺริยํ โส ทุวิโธ อุปจารสมาธิ อปฺปนาสมาธีติ.

วาระนี้จะได้วิสัชนาในอัพภันตรมาติกา คือ สมาธินทรีย์สืบไป ดำเนินความตามพระบาลีว่า ในสมาธินทรียนิทเทสนี้มีคำพระอัฏฐกถาจารย์ว่า ซึ่งกระแสพระพุทธฎีกาตรัสว่าสมาธินทรีย์นั้น ได้ความตามบทวิเคราะห์ว่า สมาธิยตี สภาวะตั้งมั่นแห่งจิตนั้นแลชื่อว่าสมาธิ สมาธิอันใดเป็นใหญ่ในที่จะให้สำเร็จพระอริยมรรคพระอริยผล สมาธินั้นแลชื่อว่าสมาธินทรีย์ สมาธิยติ โย จิตฺตสฺส อวิกฺเขโป สภาวะมิได้ฟุ้งสร้านแห่งจิตอันใด

อันนั้นแลชื่อว่าสมาธิ และสภาวะมิได้หวั่นไหวและมิได้กำเริบแห่งจิตนั้นแลจัดว่าสมาธิ สมาธินั้นแลเป็นใหญ่ จึงได้ชื่อว่าสมาธินทรีย์.

อีกประการหนึ่ง สมาธินี้จัดเป็นสองประการ คือ อุปจารสมาธิประการหนึ่ง อัปปนาสมาธิประการหนึ่ง เป็นสมาธิสองประการ. ถ้าจะแจกออกไปเป็นสามเพิ่มปริกรรมสมาธิเข้า เป็นสมาธิสามประการด้วยกัน.

อุปจารสมาธินั้น ได้แก่จิตตั้งมั่นในอุปจารแห่งฌาน.

อัปปนาสมาธินั้น ได้แก่จิตตั้งมั่นในกาลเมื่อถึงซึ่งฌาน.

ปริกรรมสมาธินั้น ได้แก่จิตตั้งมั่นในกาลเมื่อกระทำบริกรรมภาวนา ดังนี้แลชื่อว่าสมาธิ.

ก็สมาธิอันพระองค์ตรัสประสงค์เข้าในสมาธินทรีย์นี้ ประสงค์ซึ่งอัปปนาสมาธิ คือ จิตตั้งมั่นในกาลเมื่อถึงซึ่งฌาน มีจิตสันดานมิได้วอกแวกหวั่นไหว วิคตุปกิเลเส มีอุปกิเลสคือ ธรรมจะยังฌานนี้ให้เศร้าหมอง ปราศจากไปหากิเลส คือ ธรรมอันจะยังใจให้เศร้าหมองมิได้เข้าอยู่ในขันธสันดาน อาเนญฺชปฺปตฺเต มิได้ถึงอาการอันใหญ่ ตรัสประสงค์ซึ่งบุคคลอันได้สมาธิจิตดังนี้.

เอวํ สมาหิโต แท้จริง บุคคลอันมีจิตเป็นอันดีตั้งมั่นฉะนี้แล้ว ก็อาจกระทำซึ่งฤทธิ์มีประการต่าง ๆ ได้ คือ จะทำที่แจ้งให้มืดจะทำที่มืดให้แจ้ง ทำที่ไกลให้ใกล้ ทำที่ใกล้ให้ไกล ทำที่มีฝากำบังให้เห็นเป็นที่ไม่มีฝากำบัง ทำมากให้เห็นเป็นน้อย ทำน้อยให้เห็นเป็นมาก ทำซึ่งอากาศประดุจดังปฐพี ทำซึ่งประเทศเต็มด้วยอุทกวารีให้เดินได้ดังภูมิภาคมณฑล ครั้นทำได้ดังนี้แล้วก็จะได้ซึ่งบุพพนิวาสานุสสติญาณ คือ ปัญญาระลึกซึ่งประชุมห้าแห่งขันธ์ในอดีตกาลได้สำเร็จดังปรารถนา คือ ระลึกว่าอาตมะในชาตินั้นเกิดในตระกูลนั้น ในนรกนั้น ในบ้านนั้น มีนามชื่อนั้น เลี้ยงชีวิตด้วยอาการอย่างนั้นทำอย่างนั้นเลี้ยงชีวิตตราบเท่าถึงจุติแล้วไปบังเกิดเป็นอย่างนั้น ๆ ระลึกได้ซึ่งชาติทั้งหลายเป็นอันมาก จะได้ซึ่งบุพเพนิวาสานุสสติญาณดังนี้ก็อาศัยแก่สมาธิจิต.

บุคคลได้สมาธิจิตนั้น ย่อมจะได้ซึ่งทิพยจักษุเห็นซึ่งรูปในมนุษย์และสวรรค์ ย่อมจะได้ซึ่งทิพพโสตญาณ คือ ปรารถนาจะฟังซึ่งเสียงอันใดในที่ใกล้และที่ไกล เสียง

ในฉกามาวจรสวรรค์ทั้งหกนั้นและเสียงในพรหมโลกก็ดี ก็ได้ยินเสียงนั้นด้วยทิพยโสตญาณ.

จุตูปปาตญาณํ ลภติ บุคคลมีจิตสันดานอันตั้งมั่น ย่อมได้ซึ่งจุตูปปาตญาณ คือ ปัญญาพิจารณาเห็นซึ่งจุตูปปาตญาณ คือ ปัญญาพิจารณาเห็นซึ่งสัตว์จุติ คือ ดับเบญจสังขารและสัตว์ทั้งหลายอันปฏิสนธิ คือสืบต่อเบญจขันธ์ในครรภ์แห่งมารดา และสัตว์อันจุติและเกิดในกระแสคงคาและปฐพีและอากาศเป็นต้น ในลำดับนั้น ก็จะได้ถึงพระอรหัตตผลอันเป็นที่สิ้นแห่งอาสวะทั้งสี่ประการมีกามาสวะเป็นต้น อันบุคคลจะได้ธรรมวิเศษ ดังนี้ ก็อาศัยแก่ตนตั้งมั่นในสมาธิจิตเป็นมูลเหตุ เหตุดังนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงประทานพระธรรมเทศนา ซึ่งสมาธินี้ชื่อว่าสมาธินทรีย์ ว่าเป็นใหญ่ในการที่จะให้สำเร็จพระอริยมรรคพระอริยผล ตรัสเทศนาดังนี้ว่าด้วยสามารถบุคคลมีบุพพวาสนาแก่กล้า แม้บุคคลปราศจากบุพพวาสนาหรือว่ามีบุพพวาสนาอ่อน ถึงมิได้สำเร็จก็จริงอยู่ แลแต่จะเป็นใหญ่ให้สำเร็จในอนาคตกาล.

เหตุดังนั้น นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่าสมาธินี้ชื่อว่าสมาธินทรีย์กาลทุกวันนี้จิตตั้งมั่นในฌานนั้นมิได้มี ด้วยว่าถึงจะมั่นในบริกรรมภาวนาเป็นประการใดก็ดี ฌานจะได้บังเกิดหามิได้ ถึงมิได้ฌานในชาตินี้ก็จะเป็นปัจจัยให้ได้สำเร็จในอวสานชาติ เมื่อสำเร็จมูลปณิธานอันตั้งมั่นในบริกรรมภาวนา อย่าว่าแต่มนุษย์เลย แต่สัตว์เดียรฉานมีจิตตั้งมั่นยังได้เป็นใหญ่กว่าสัตว์ในป่าเยี่ยงอย่างเหมือนสุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งใจความว่า

เอโก พฺราหฺมโณ มีพราหมณ์ผู้หนึ่งรู้มนต์ชื่อว่าปฐวีชยมนต์จะท่องบ่นในบ้านกลัวมนต์จะแพร่หลายชนทั้งหลายจะจำได้ อรญฺญํ อนฺตฺวา จึงไปสู่ประเทศราวป่าแทบเงื้อมแห่งภูผา แล้วจึงท่องซึ่งปฐวีชยมนต์ให้ขึ้นใจ.

เอโก สุนโข มีสุนัขตัวหนึ่งนอนฟังอยู่ในที่ใกล้มีภูเขาเป็นที่กำบัง พราหมณ์หาเห็นสุนัขไม่ ครั้นท่องแล้วก็กลับไปสู่เคหฐาน ปคุณํ กตฺวา สุนัขจิ้งจอกนั้นจำได้ชำนิชำนาญจึงสาธยายปฐวิชยมนต์นั้นทุกวัน บรรดาสัตว์ทั้งปวงได้ยินสุนัขจิ้งจอกก็พากันกลัว มายอมตัวเป็นพวกพลพาหนะ สุนัขจิ้งจอกนั้นจะไปไหนก็ขี่พยาไกสรราชสีห์เป็นพาหนะ จึงหานางสุนัขจิ้งจอกมาเป็นภริยา อันสุนัขจิ้งจอกได้เป็นใหญ่กว่าสัตว์

เดียรฉานดังนี้ ก็อาศัยแก่จิตตั้งมั่นในบริกรรมภาวนาซึ่งปฐวีชยมนต์ จึงยังตนให้ได้เป็นใหญ่ในราวป่า.

อนึ่งสมาธิมิได้มั่นเป็นแต่มั่นในการกุศล ก็เป็นใหญ่ให้ผลเห็นในปัจจุบัน เหมือนนางกุมารีผู้หนึ่งอันเนื่องมาแต่ตระกูลแห่งอนาถบิณฑิกมหาเศรษฐี ถวายสลากภัตต์เป็นสังฆทานเป็นนิตย์ ครั้นอยู่มาภายหลังนางกุมารีนั้นจนอนาถา จึงไปเมืองอื่นรับจ้างถากลานเลี้ยงชีวิต ได้ค่าจ้างมากน้อยก็อุตสาหะถวายสลากภัตต์วันละองค์ ๆ ตามที่ตนได้ แบ่งส่วนหนึ่งไว้เลี้ยงชีวิตส่วนหนึ่ง คิดจัดแจงหาวัตถุทานสลากภัตต์ถวายแก่พระภิกษุสงฆ์มิได้มาก แต่วันละองค์เท่านั้น ครั้นนานมาฝูงชนทั้งหลายก็พากันรรเสริญซึ่งนางกุมารี ข่าวทราบถึงบรมขัตติยาธิบดีก็ทรงโสมนัสรับสั่งให้หานางกุมารีนั้นมาตรัสถาม นางกุมารีก็กราบทูลความตั้งต้นจนอวสาน บรมกษัตริย์ก็พระราชทานที่ให้เป็นอัครมเหสี แล้วมอบซึ่งคลังบรรดามีให้แก่นางกุมารีจำแนกแจกทานถวายแก่พระภิกษุตามปรารถนา.

อันบุคคลมีจิตตั้งมั่นในการกุศลถวายสลากภัตต์ได้ทรัพย์สมบัติเป็นอันมากเหมือนนางกุมารีนี้ ในปัจจุบันก็ได้มนุษยสมบัติ ครั้นในภพเบื้องหน้าก็จะได้ทิพยสมบัติ บริบูรณ์ด้วยทิพยศฤงคาร ครั้นเมื่อชาติเป็นอวสานก็จะได้พระนิพพานสมบัติ พ้นจากสังสารวัฏฏ์สิ้นทุกข์.

อันการกุศลนี้ ถ้าผู้ใดกระทำเป็นอาจิณณกุศล ก็อาจให้สำเร็จผลเป็นทิฏฐธรรมเวทนีย์ อันบุคคลมีจิตตั้งมั่นในกุศลราสีอันเป็นบุญกิริยาวัตถุ คือ ทานนี้ จะได้มีแต่นางกุมารีผู้เดียวเท่านั้นหามิได้ จะว่าให้เห็นแต่ใกล้ ๆ เหมือนอนาถบิณฑิกเศรษฐี จนทรัพย์สมบัติสิ้นแล้ว ยังตั้งมั่นในบิณฑบาตทานถวายมิได้ขาด ได้ถวายแต่ปลายข้าวกับน้ำผักดอง แต่ทว่ามีศรัทธาจริงตั้งจิตมั่นมิได้ย่อหย่อน ภายหลังเทพธิดาที่สิงอยู่แทบประตูเรือนของตนนั้นนำวัตถุ คือ ทรัพย์ของอนาถบิณฑิกเศรษฐีมาให้ดังเก่า และทรัพย์ที่มิได้มีเจ้าของอีกสิบแปดโกฏิเทพเจ้านำมาให้ สมบัติของอนาถบิณฑิกเศรษฐีเกิดขึ้นดังนี้ เหตุอาศัยซึ่งได้ถวายอาหารบิณฑบาต เหตุดังนั้นนักปราชญ์พึงสันนิษฐานเข้าใจว่าสมาธินี้เป็นใหญ่ ถึงมิให้โลกุตตรสมบัติได้ ก็ให้สมบัติเป็นโลกีย์ทุกชาติไปกว่าจะสำเร็จพระนิพพาน.

เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์จึงตรัสเทศนานับเข้าซึ่งสมาธิในอินทรีย์ทั้งห้าชื่อว่าสมาธินทรีย์ ตั้งไว้ในคัมภีร์พระธาตุกถาชื่อว่าอัพภันตรมาติกา คือ เป็นแม่บทในภายในแห่งนยมาติกา วิสัชนาในสมาธินทรีย์ก็สิ้นใจความโดยสังเขปแต่เท่านี้.

๖. ปุจฉา ปัญญินทริยนิทเทส ขอให้ท่านแสดงมาโดยย่อพอได้ใจความ

วิสัชนา แสดงว่า ลำดับนี้จะได้วิสัชนาในอัพภันตรมาติกา คือ ปัญญินทรีย์สืบไปในปัญญินทรียนิทเทสนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ประทานพระธรรมเทศนาว่าปัญญาเป็นใหญ่ในที่จะให้สำเร็จพระอริยผล คือ ปัญญาอันเป็นโลกุตรได้แก่ปัญญาเห็นในพระจตุราริยสัจจสี่ ก็ปัจฉิมาชนเกิดในกาลเป็นภายหลังนี้ ยากที่จะมีปัญญารู้แจ้งในพระจตุราริยสัจจ ถึงจะเห็นอยู่บ้างก็ไม่ชัดเหมือนบุคคลอันมีวาสนาบารมีแก่กล้า แต่มีปัญญาเห็นซึ่งสิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ เห็นโทษและคุณเห็นซึ่งบุญและบาป ก็ชื่อว่าปัญญินทรีย์ได้ เหตุว่าพิจารณาเห็นซึ่งประโยชน์แล้วก็ละเสียซึ่งอันมิได้เป็นประโยชน์ จะยังประโยชน์แห่งตนมิได้ฉิบหาย จะขวนขวายหาซึ่งประโยชน์แห่งตนครั้นขวนขวายหาซึ่งประโยชน์แห่งตนแล้ว ก็ได้ชื่อว่ากระทำตามกระแสพระพุทธฎีกาที่พระพุทธองค์พระทานพระธรรมเทศนาแก่พระอัตตทัตถเถระว่า บุคคลอันกอปรด้วยปัญญา อย่าพึงยังประโยชน์แห่งตนให้ฉิบหาย ด้วยประโยชน์แห่งผู้อื่น ประโยชน์ผู้อื่นจะมีมากประมาณพันหนึ่งก็ดี จะได้สำเร็จกิจแก่ตนหามิได้.

มีคำอัตถาธิบายว่า ประโยชน์แห่งผู้อื่น คือว่าผู้อื่นจะได้ทรัพย์มามากด้วยกันประโยชน์แห่งผู้อื่นนั้นจะได้สำเร็จกิจ คือ ข้าวยาคูและข้าวสวยแก่ตนก็หามิได้ ประโยชน์แห่งตนมีประมาณน้อยอย่างต่ำแต่ประมาณกากณึกหนึ่งก็ดี อ๊อาจสำเร็จกิจได้ข้าวยาคูและข้าวสวย เหตุดังนั้น บุคคลอันกอปรด้วยปัญญาเป็นฆราวาส อย่ายังประโยชน์แห่งฆราวาสอันเป็นประโยชน์ของตนให้ฉิบหายโดยประโยชน์แห่งผู้อื่น เป็นของบรรพชิตเล่าก็อย่าพึงยังประโยชน์แห่งตนให้ฉิบหาย ยังประโยชน์แห่งบรรพชิตอื่น เหตุว่าประโยชน์แห่งผู้อื่นนั้น มิอาจให้สำเร็จกิจแก่ตนได้ บัณฑิตชาติพึงมนสิการกำหนดรู้ว่าสิ่งนี้เป็นประโยชน์ แล้วพึงขวนขวายในประโยชน์แห่งตน บุคคลมีปัญญาจงทำให้ถูกต้องตาม

กระแสพระพุทธฎีกาที่สมเด็จพระบรมทศพล ประทานพระธรรมเทศนาไว้ ครั้นทำตามพระพุทธฎีกาแล้วก็จะได้สำเร็จประโยชน์ในชั่วนี้และชั่วหน้า.

อีกประการหนึ่ง บุคคลผู้มีปัญญาแม้ทำการกุศลผลมีมากกว่าบุคคลอันปราศจากปัญญา เหตุว่ากระทำทานเพราะปรารถนาพระนิพพาน และจะมนสิการกำหนดซึ่งพระ-พุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ เป็นอารมณ์ ครั้นทำทานการกุศลมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์แล้ว ผลานิสงส์จะนับประมาณมิได้ เหตุว่า คุณพระรัตนตรัยนั้นพ้นที่จะนับประมาณ แม้ว่าบุคคลมีศรัทธาปสันนาการกระทำกุศล มีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์อยู่แล้ว จะมีผลมากกว่าบุคคลที่มิได้กระทำซึ่งพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ จะบำเพ็ญทานก็เชื่อกรรมเชื่อผลกระทำเป็นสัปปุริสทาน คือ มิได้ทิ้งให้โยนให้เป็นต้น และกระทำเคารพทานของตนและเคารพบุคคลผู้รับทาน โดยจะถวายบิณฑบาตทานก็พิจารณาดูซึ่งโภชนหาร มิให้ดิบบ้างสุกบ้าง มิให้เป็นท้องเล็นทำให้เป็นกัปปิยควรแก่สมณะฉันได้ไม่เป็นอาบัติ.

อันบุคคลมีปัญญานั้น ย่อมพิจารณาเห็นซึ่งสรรพสัตว์อันกอปรด้วยเศร้าโศกาดูรสมกระแสพระพุทธองค์ทรงประทานพระธรรมเทศนาไว้ว่า ปญฺญาปาสาทมารุยฺห บุคคลอันมีปัญญานั้น ย่อมขึ้นไปสู่ปราสาท คือปัญญา และจะหาความโศกมิได้ แลดูสัตว์ทั้งปวงอันอยู่ในภายใต้บริเวณ คืออยู่ในสังสารวัฏฏ์กอปรด้วยความเศร้าโศกสิ้นทุกคน. เปรียบดังว่าบุคคลอันยืนอยู่ในพื้นเบื้องบนแห่งปราสาท ย่อมแลเห็นนรชาติอันอยู่ในพื้นบริเวณแห่งปราสาทในภายใต้ ปตฺพตฏฺโฐว ภุมฺมฏฺเฐ มิฉะนั้นอุปมาดังบุคคลอันยืนอยู่บนยอดภูผาแลลงมาเห็นซึ่งชนทั้งหลายยืนอยู่ที่พื้นภายใต้ ในที่บริเวณแห่งภูเขา สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสพระธรรมเทศนาไว้ดังนี้ แม้ผู้ใดมีปัญญาผู้นั้นก็ชื่อว่ากระทำถูกต้องตามกระแสพระพุทธฎีกา.

อีกประการหนึ่ง บุคคลผู้มีปัญญาจะแสวงหาทรัพย์พึงแสวงหาได้ด้วยง่าย สมกระแสพระพุทธาธิบายประทานพระธรรมเทศนาไว้ว่า ปญฺญา ธนํ ปุริสสฺส สัตว์บังเกิดในโลกนี้ ถ้ามีปัญญาแล้วก็ชื่อว่ามีทรัพย์ ปัญญาเป็นทรัพย์ของบุคคลในโลกนี้ บุคคลจะได้โลกิยสมบัติและโลกุตตรสมบัติก็อาศัยแก่ปัญญา ปญฺญา สตฺถํ ปัญญาชื่อว่าศัสตราอันคมยิ่งกว่าเครื่องศัสตราวุธทั้งหลาย เหตุว่าเครื่องศัสตราวุธทั้งหลายของมนุษย์และ

ศัสตราในเทวโลกมิอาจที่จะตัดบาปธรรมได้ ศัสตราคือปัญญานี้บาปธรรมจะมีมากประมาณเท่าใด ๆ ก็ตัดได้ เหมือนนรชาติที่กระทำทาน ปัญญาก็ตัดโลภได้ นรชาติจะรักษาศีล ปัญญาก็ตัดโทโสจึงรักษาศีลได้บริสุทธิ์ ปัญญานี้เป็นบวรศัสตราวุธตัดโมหะ คือสภาวะอันลุ่มหลงในกาล เมื่อจะเจริญภาวนาและสดับตรับฟังพระธรรมเทศนา ปัญญาตัดถินมิทธะ และความซบเซาหาวนอน และตัดวิจิกิจฉาคือความสงสัย ถ้าปัญญายังอ่อนอยู่ก็ตัดบาปธรรมได้แต่ละหนละที ถ้าปัญญากล้าก็อาจตัดกองแห่งอกุศลราสีให้สิ้นไป บุคคลมีปัญญานั้น ถึงชาตินี้ยังตัดบาปธรรมมิได้ขาด ก็จะเชือดจะถากบาปธรรมให้บางเบาลงไป จะเป็นอุปนิสัยปัจจัยไปในภพเบื้องหน้า ครั้นใกล้เข้า ๆ แล้วปัญญาก็จะกล้าขึ้น ๆ ทุกที ครั้นบรรลุพระอริยประเพณีก็จะตัดบาปธรรมได้สิ้นหาเศษมิได้ทุกประการ ก็จะล่วงลุพระอมตมหานิพพานด้วยปัญญา อันปราศจากปัญญาแล้วมิอาจล่วงทุกข์ได้ เหตุดังนั้น สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคจึงทรงบัญญัติจัดไว้ในอินทรีย์ ชื่อว่าปัญญินทรีย์ นับเข้าในอินทรีย์ทั้งห้าโดยบทมาติกา ชื่อว่าอัพภัตตรมาติกาในคัมภีร์พระธาตุกถาปกรณ์นี้.

๗. ปุจฉา แสดง สัตตโพชฌังคนิทเทส โดยละเอียด ?

วิสัชนา แสดงโดยละเอียดว่า

"สตฺต โพชฺฌงฺคา จ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค จ ปญฺจวีสติปทสเตน นิกฺขิตฺตา อพฺภนฺตรมาติกา นาม ยสฺมา นยมาติกาย อพฺภนฺตเร ฐิตา ตสฺมา อพฺภนฺตรมาติกาติ วุจฺจตีติ."

วาระนี้จะได้วิสัชนาในอัพภันตรมาติกาสืบไป ดำเนินความตามพระบาลีว่า สตฺต โพชฺฌงฺคา จ โพชฌงค์ทั้งเจ็ดก็ดี มคฺโค จ พระอัฏฐังคิกมรรคมีองค์แปดประการก็ดี อันสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตั้งไว้ด้วยบทร้อยยี่สิบห้าบท ชื่อว่าอัพภันตรมาติกา เหตุว่าตั้งอยู่ภายในแห่งนยมาติกา เหตุไฉน เหตุว่าพระโพชฌงค์ทั้งเจ็ด และพระอัฏฐังคิกมรรคมีองค์แปดประการ ตั้งอยู่ภายใน.

มีคำวิสัชนาว่า พุชฺฌนฺตีติ พุชฺฌนฺตา ธรรมทั้งหลายเหล่าใดย่อมยังสัตว์ให้ตรัสรู้ซึ่งมรรคและผล ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นชื่อว่าพุชฌะ พุชฺฌสฺส องฺคานิ เหตุทั้งหลายแห่งตรัสรู้นั้นแลชื่อว่าโพชฌงค์ สตฺต โพชฺฌงฺคานิ องค์ทั้งหลายแห่งอันยังสัตว์

ให้ตรัสรู้ซึ่งพระอริยมรรคและอริยผลนั้นมีเจ็ดประการ สติสมฺโพชฺฌงฺโค จ คือ สติสัมโพชฌงค์ประการหนึ่ง. ฯลฯ อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺโค จ คือ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ประการหนึ่ง เป็นองค์แห่งอันตรัสรู้ซึ่งพระอริยมรรคพระอริยผลเจ็ดประการด้วยกัน.

สติสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่สติอันเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้.

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่พิจารณาซึ่งธรรมเหตุจะให้ตรัสรู้.

วิริยสัมโพชฌงค์นั้น คือความเพียรเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้.

ปีติสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่ปีติเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้.

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่ปัสสัทธิอันเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้.

สมาธิสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่สมาธิเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้.

อุเปกขาสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่อุเบกขาเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้.

สติสัมโพชฌงค์นั้น ได้แก่สัมมาสติเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้.

สัมมาสตินั้น คือ ระลึกชอบ ระลึกดี ระลึกชอบนั้น คือ ระลึกในพระพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ เป็นต้น.

อันระลึกในพระพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ เป็นต้นนั้น เป็นเหตุจะให้ตรัสรู้ เหตุว่าบุคคลกอปรด้วยสัมมาสตินั้น แม้มีบารมีแก่กล้าแล้วก็เป็นปัจจัยให้สำเร็จพระอริยมรรค พระอริยผล ครั้นวาสนาบารมียังอ่อนก็จะได้แก่กล้าขึ้นไปทุกที ถ้าบุพพวาสนายังมิได้มีก็จะเป็นอุปนิสัยปัจจัยไปในอวสานชาติ. บุคคลอันกอปรด้วยสตินั้น อาศัยเหตุมิได้ประมาทจึงจะตั้งสติให้เป็นสัมมาสติได้ ถ้ามีความประมาทอยู่แล้ว แม้ระลึกได้ก็ตกไปข้างมิจฉาสติ คือ ระลึกผิดไปในที่ส้องเสพซึ่งเบญจกามเป็นต้น ระลึกผิดนั้นจะได้สงเคราะห์เข้าในองค์ คือ จะเป็นเหตุให้ตรัสรู้หามิได้. กิริยาที่ระลึกผิดนี้เป็นปัจจัยที่จะให้เวียนวนในวัฏฏสงสาร. อันสัมมาสติระลึกชอบนั้น เป็นปัจจัยจะให้ได้ตรัสรู้มรรคผล เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมโลกุตตมาจารย์จึงตรัสสัมมาสติว่าเป็นชื่อแห่งโพชฌงค์ คือ เป็นองค์จะให้ตรัสรู้ สติอันเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้นั้น ด้วยสามารถแห่งบุคคลอันมีบุพพวาสนาแก่กล้าอันจะตรัสรู้ในชาตินั้น. ก็บุคคลอันเกิดมาภายหลัง แม้จะมีสัมมาสติบ้าง ก็มิอาจตรัสรู้ได้ ด้วยว่ามีอุปนิสัยมิได้แก่กล้า ถึงมิได้ตรัสรู้ก็จริงแลแต่ทว่าจะเป็นปัจจัย

ให้ตรัสรู้ เมื่อตั้งอยู่ในปัจฉิมภวิกชาติท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏฏ์ก็เป็นปัจจัยจะให้ได้ซึ่งสุคติ คือ สวรรค์สุคติและมนุษยสุคติมิได้ไปสู่ทุคคติ บุคคลอันระลึกชอบนั้น แม้ระลึกมั่นในปัจจุบันก็อาจป้องกันซึ่งอันตรายได้โดยกำหนดเป็นที่สุด แต่มิได้รู้ว่ามีเนื้อความว่าอย่างไร แต่ระลึกในพระกรรมฐานก็ยังตนให้พ้นภัย เหมือนเรื่องราวมีในพระสติปัฏฐานสูตรว่า.

เอกา กิร สุวโปติกา มีนางนกตัวหนึ่งเป็นลูกแห่งนกแขกเต้า พระภิกษุทั้งหลายนำมาเลี้ยงไว้ สอนให้บริกรรมภาวนาว่าอัฏฐิ ๆ นางนกนั้นจำได้ชำนาญ พระภิกษุทั้งหลายให้ชื่อว่าพุทธรักขิตา นางนกนั้นมิได้ประมาทตั้งสติระลึกว่า อัฏฐิ ๆ ชำนาญใจแล้วกระทำบริกรรมภาวนาคล่องปาก วันหนึ่งสุวโปดกพุทธรักขิตาจับอยู่ที่เสาตากขน มีเหยี่ยวตัวหนึ่งบินมาคาบซึ่งสุวโปดกนั้นไป นางนกนั้นก็ระลึกในใจว่าอัฏฐิ ๆ ตั้งสติมั่นแล้วร้องว่าอัฏฐิ ๆ ด้วยเสียงอันดัง เหยี่ยวนั้นได้ฟังก็วางพุทธรักขิตาลง แล้วปลาตนาการหนีไป แต่สัตว์ดิรัจฉานมิได้รู้สึงใด บังเกิดในอเหตุกปฏิสนธิ ตั้งสติระลึกว่า อัฏฐิ ๆ แล้วกระทำซึ่งบริกรรมภาวนาเท่านั้นยังป้องกันอันตรายได้ เหตุดังนั้นนักปราชญ์พึงตั้งสติระลึกให้มั่นอยู่ในสัมมาสติ ก็เป็นเหตุจะป้องกันอันตรายได้.

ธรรมวิจยะ ซึ่งมีพระพุทธอภิปรายโปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาว่า เป็นองค์เป็นเหตุจะให้ตรัสรู้นั้น ธรรมนั้นประสงค์ซึ่งขันธ์อายตนะ เป็นต้น ซึ่งบุคคลมีจิตพิจารณาให้เห็นเหตุว่า ขันธ์ ธาตุ อายตนะ เป็นต้น โดยเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา.

วิริยะที่ว่าความเพียรเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้ ก็ได้แก่พระสัมมัปปธานทั้งสี่ มีเนื้อความดังวิสัชนามาแล้วในวิริยินทรีย์อันมีในอินทริยนิทเทส คือแสดงซึ่งอินทรีย์ทั้งห้าและปีติ ซึ่งมีกระแสพระพุทธฎีกาตรัสว่า ปีติเป็นเหตุจะให้ตรัสรู้นั้น ได้แก่ปีติห้าประการ.

ปีติห้าประการนั้น คือ ขุททกาปีติหนึ่ง ขณิกาปีติหนึ่ง โอกกันติกาปีติหนึ่ง อุพเพงคาปีติหนึ่ง ผรณาปีติหนึ่ง เป็นปีติห้าประการ.

ปีติห้าประการนี้ ถ้ามีมั่นในสันดานของบุคคลผู้ใด ก็เป็นเหตุจะให้ผู้นั้นตรัสรู้ซึ่งพระอริยมรรคพระอริยผล เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมทศพลจึงตรัสเทศนาว่า ปีติเป็น

เหตุจะยังสัตว์ให้ตรัสรู้ ปีตินั้นถ้ามีอยู่แล้วก็เป็นเหตุจะให้บริจาคทาน รักษาศีล เจริญเมตตาภาวนา เยี่ยงอย่างก็มีมาเหมือนจูเพกสาฏกพราหมณ์ มีใจความว่า

กิร ดังได้ยินมา พราหมณ์ผู้หนึ่งนามว่าจูเพกสาฏกอยู่ในนครสาวัตถี สองคนกับนางพราหมณีผู้เป็นภริยา พราหมณ์ผู้นั้นเป็นคนอนาถามีผ้านุ่งคนละผืน แต่ผ้าห่มนั้นมีผืนเดียวห่มด้วยกัน เมื่อพราหมณ์ไปภายนอกก็ห่มผ้าผืนนั้น นางพราหมณีอยู่เฝ้าเคหา นางพราหมณีไปภายนอกก็ห่มผ้าผืนนั้น ผลัดกันห่ม จะไปพร้อมกันมิได้ วันหนึ่งชนทั้งหลายป่าวร้องให้ไปฟังธรรมในพระวิหาร พราหมณ์นั้นได้ฟังจึงว่าแก่นางพราหมณีผู้เป็นภริยาว่า ดูกจนางพราหมณี ท่านจะไปฟังพระธรรมเทศนาในเพลาราตรีหรือ หรือจะไปเพลากลางวัน จะไปพร้อมกันไม่ได้ด้วยไม่มีผ้าจะห่ม.

ธมฺมสวเน โฆสิเต นางพราหมณีจึงว่า ข้าพเจ้าจะไปในเพลากลางวัน นางพราหมณีว่าดังนั้นแล้ว ก็ห่มผ้าผืนนั้นไปฟังธรรมเทศนา ทิวสภาคํ วีตินาเมตฺวา พราหมณ์นั้นก็ยับยั้งอยู่ในเรือนสิ้นวันยังค่ำ ครั้นเพลาเย็นนางพราหมณีกลับมาแต่ฟังธรรม ผลัดผ้าห่มให้แก่พราหมณ์ พราหมณ์ก็ห่มผ้านั้นไปฟังพระธรรมเทศนา นั่งอยู่ในที่สุดแห่งบริษัท.

สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ทอดพระเนตรดู เห็นว่าพราหมณ์นั้นมีอุปนิสัยจึงตรัสซึ่งอนุปุพพีกถา คือ ตรัสเทศนาซึ่งทานแสดงอานิสงส์แห่งทาน แล้วตรัสเทศนาซึ่งศีลแสดงอานิสงส์แห่งศีล แล้วตรัสแสดงซึ่งสวรรค์ ในลำดับนั้น จึงแสดงซึ่งโทษแห่งกามว่ากระทำให้สัตว์ตกต่ำ และกระทำให้เศร้าหมอง เป็นของแห่งชาวบ้าน แล้วประทานซึ่งเทศนาอานิสงส์แห่งบรรพชา.

จูเพกสาฏกพราหมณ์ได้ฟังพระธรรมเทศนานั้น ก็เกิดปีติพรรณห้าประการ แผ่สร้านทั่วสกลกาย คิดจะถวายผ้าห่มของตนแด่สมเด็จพระบรมทศพลด้วยศรัทธา แล้วคิดว่าอาตมะถวายเสียแล้วนางพราหมณีจะหาผ้าห่มมิได้ อาตมะก็จะไม่มีผ้าห่ม จูเพกสาฏกพราหมณ์คิดจะถวายใหม่ แต่คิดกลับมากลับไป คิดจะให้แล้วคิดมิให้อยู่อย่างนี้ เมื่อพราหมณ์นั้นรบกับจิตศรัทธาและจิตตระหนี่ จนราตรีล่วงเข้ามัชฌิมยาม พราหมณ์นั้นก็ก็มิอาจถวายผ้าสาฏกได้ ต่อถึงเพลาปัจจูสสมัย พราหมณ์จึงคิดว่า เมื่ออาตมะมารบอยู่

ด้วยจิตตระหนี่ ประพฤติเป็นไปในอำนาจแห่งจิตตระหนี่ก็จะมีอบายเป็นเบื้องหน้า จิต-ตระหนี่นี้มิให้อาตมะยกศีรษะขึ้นจากอบายภูมิได้ พราหมณ์คิดแล้วจึงเปลื้องผ้าห่มออกจากตัว ยกขึ้นเหนือศีรษะแล้วไปวางลงถวายแทบใกล้พระบาทแห่งสมเด็จพระบรมศาสดา-จารย์ กระทำซึ่งเสียงอันดังสามครั้งว่า ชิตํ เม ชิตํ เม เราชำนะแล้ว ๆ ณ กาลบัดนี้.

ตสฺมึ ขเณ ราชา ในขณะนั้น สมเด็จพระบรมขัตติยาธิบดีอันทรงพระนามว่า ปเสนทิโกศล ฟังพระธรรมเทศนาอยู่ในสำนักแห่งสมเด็จพระบรมทศพล ได้ฟังเสียงพราหมณ์ร้องดังนั้นก็สะดุ้งพระทัย เหตุเสียงว่าชนะนั้นมิได้เป็นที่ชอบพระทัยแห่งกษัตริย์ทุกพระองค์ จึงรับสั่งให้อมาตย์ไปถาม แล้วให้หาจูเฬกสาฏกพราหมณ์นั้นมาเฝ้ามีพระ-ดำรัสถามว่า กึ กิร ชิตํ ดูกรพราหมณ์ เราได้ยินท่านว่าชนะแล้ว ๆ นั้นคือท่านชนะสิ่งใด.

จูเฬกสาฏกพราหมณ์กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นกษัตริย์อันเสวยราชสมบัติ ยังชนบริษัทให้ยินดีด้วยสังคหวัตถุทั้งสี่ กระหม่อมฉันชำนะซึ่งโลภจิตอันบังเกิดในภายในได้ถวายทาน คือ ผ้าห่มแด่สมเด็จพระบรมศาสดา.

พระเจ้าปเสนทิโกศลจึงพระราชทานผ้าคู่หนึ่งแก่พราหมณ์ พราหมณ์ก็บูชาแด่สมเด็จพระพุทธเจ้า.

พระเจ้าปเสนทิโกศลจึงพระราชทานอีก ทวีขึ้นไปตราบเท่าถึงสามสิบสองคู่เป็นกำหนด จูเฬกสาฏกพราหมณ์ก็ถวายแด่สมเด็จพระศรีสุคต เหตุกลัวแต่ความครหา รับไว้เป็นส่วนตนและแบ่งเป็นส่วนภริยาคนละสำรับ.

ภายหลังบรมกษัตริย์จึงพระราชทานผ้ากัมพลสองผืน แล้วพระราชทานทรัพย์ทั้งปวงสิ่งละสี่ ๆ จูเฬกสาฏกพราหมณ์ก็กระทำพุทธบูชาอีกดังนี้ เหตุเกิดปีติแก่กล้า ครั้นถวายทานแล้วจึงได้สรรพทรัพย์สิ่งละสี่ ๆ อันมีปีติทั้งห้าประการ แม้มิได้สำเร็จมรรคผลในปัจจุบันชาตินี้ ก็จะเป็นปัจจัยไปในปราปรภพเบื้องหน้า มิฉะนั้นปีติถ้าบังเกิดแล้วก็อาจให้ได้ซึ่งทรัพย์สมบัติในปัจจุบัน เหตุว่าบุคคลอันกอปรด้วยปีติอาจกระทำการกุศลได้ ถ้าแหละว่าทำทานเป็นทาสทานและสหายทานแล้วผลานิสงส์ก็พานจะต่ำ ถ้ามีจิตปราศจากมัจฉริยะข่มจิตตระหนี่ลงได้ให้เป็นสามีทาน ผลานิสงส์นั้นก็จะอัศจรรย์ บางทีบริจาคทานนั้นทำได้แลแต่ทว่าทำได้ช้าคือ คิดขึ้นมาแต่เวลาเช้าบริจาคได้ต่อเวลาเย็น คิดจะบริจาค

ในปฐมยามบริจาคได้ต่อเวลาสว่าง เหมือนอย่างจูเฬกสาฏกพราหมณ์ได้ทรัพย์สิ่งละสี่ ๆ เหตุว่าให้ในเวลาใกล้รุ่ง ถ้าให้ในเวลาปฐมยามจะได้สิ่งละสิบหก ถ้าอาจหยิบยกถวายได้ในเพลามัชฌิมยามจะได้สิ่งละแปด ๆ พราหมณ์นั้นได้สิ่งละสี่ ๆ เพราะคิดว่าจะถวายผ้าแต่ราตรีปฐมยามต่อเพลาใกล้รุ่งจึงให้ได้ อันบุคคลบำเพ็ญกุศลกระทำเร็ว ๆ ในลำดับแห่งจิต คือ จะให้ทานก็ให้ในลำดับแห่งจิตคิดนั้น ชื่อว่ากระทำถูกต้องตามกระแสพระพุทธฎีกาประทานพระธรรมเทศนาไว้ว่า อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ บุคคลจะกระทำการกุศลสิ่งใด ๆ ก็พึงกระทำเร็ว ๆ กระทำด่วน ๆ อย่ากระทำให้ช้า พึงห้ามเสียซึ่งจิตจากบาปธรรม เหตุว่าบุคคลกระทำการกุศลนั้น ถ้ากระทำช้าจิตนั้นก็มักจักน้อมไปในการบาป เหตุว่าจิตนั้นพ้นจากกุศลแล้วย่อมน้อมไปในการบาปยากที่จะห้ามได้.

อีกประการหนึ่ง บุคคลกระทำการกุศลสิ่งใด แต่ทำได้โดยช้าซึ่งมาตรว่าผลแห่งกุศลนั้น จะให้ผลเป็นทิฏฐธรรมเวทนียก็ได้น้อยมิได้มีผลเป็นอย่างยิ่ง เป็นแต่อย่างต่ำ อันบุคคลจะกระทำได้ก็อาศัยแก่ปีติห้าประการบังเกิดก่อน จึงจะทำการกุศลทั้งปวงได้ ครั้นกระทำการกุศลแล้วกุศลนั้นแลจะเป็นปัจจัยให้ตรัสรู้ พระอริยมรรค พระอริยผล เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมทศพลจึงประทานพระธรรมเทศนาตรัสซึ่งปีติทั้งห้าว่าเป็นโพชฌงค์ เป็นองค์เป็นเหตุแห่งตรัสรู้.

ปัสสัทธิ คือ ระงับจิตก็ดี ก็ชื่อว่าโพชฌงค์เป็นองค์ที่จะให้ตรัสรู้เหมือนกัน.

สมาธิสัมโพชฌงค์นั้น มีนัยดังแสดงแล้วในสมาธินทรีย์.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น มีนัยอันพระอัฏฐกถาจารย์เจ้าแสดงไว้ในฌานนิทเทส คือ แสดงซึ่งฌาณ.

ธรรมเจ็ดประการ คือ สติ ธัมมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และ อุเบกขา ชื่อว่าโพชฌงค์เป็นองค์แห่งตรัสรู้สิ้นทั้งเจ็ด. สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้า มีพระพุทธบริหารตรัสว่าอัพภันตรมาติกา เหตุว่ามีในภายในแห่งมาติกา.

อีกประการหนึ่ง พระโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการนี้ ถ้าผู้ใดภาวนาเจริญให้มั่นอยู่เนือง ๆ เสพอยู่เนือง ๆ แล้วก็เป็นเหตุจะให้ตรัสรู้เป็นต้น จนชั้นกำหนดเป็นอย่างต่ำก็อาจ

ป้องกันเสียซึ่งโรคาพยาธิได้. พระโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการนี้ เป็นโอสถอันวิเศษกว่าโอสถทั้งหลาย เหตุว่าเป็นแต่ได้ฟังผู้อื่นสวดท่องสาธยายแสดงให้ฟัง ก็อาจยังความไข้ให้หายได้ เหมือนพระกัสสปเถรเจ้า และพระมหาโมคคัลลานเถรเจ้าประชวรไข้ก็หายจากประชวร เหตุได้ฟังพระสัตตโพชฌงคเทศนา.

สตฺถาปิ ฝ่ายสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ พระองค์ทรงพระประชวรหนัก พระจุนทัตเถรเจ้ามากราบทูลโอภาสซึ่งพระสัตตโพชฌงคกถา สมเด็จพระบรมศาสดาก็หายคลายจากพระประชวร เหตุได้ทรงฟังพระโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการ.

ในพระสูตรนั้น มีคำพระอัฏฐกถาจารย์กล่าวไว้ว่า พระพุทธองค์เจ้าตรัสโดยอเนกปริยาย แต่พระปรมัตถ์นี้ มีพระพุทธอภิปรายจัดเป็นบทมาติกาชื่อว่าอัพภันตรมาติกา นับเข้าในบทร้อยยี่สิบห้าในคัมภีร์พระธาตุกถานี้.

๘. ปุจฉา ให้พรรณนา อัฏฐังคิกมัคคนิทเทส มาโดยถี่ถ้วน ?

วิสัชนา แสดงว่า

"อิทานิ อฏฺฐงฺคิกมคฺคนิทฺเทเส. อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค ปญฺจวีสติปทสเตน ปริยาปนฺโน โส อพฺภนฺตรมาติกายํ นิกฺขิตฺโต. กตโม โส อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค สมฺมาทิฏฺฐิอาทิโก โหติ."

วาระนี้จะได้วิสัชนาในอัพภันตรมาติกาสืบไป ดำเนินความตามพระอัฏฐกถาจารย์ว่า อิทานิ ในลำดับนี้จะได้วิสัชนาในอัฏฐังคิกมรรคนิทเทส คือ แสดงซึ่งพระอัฏฐังคิกมรรคแปดประการ. ปริยาปนฺโน พระอริยมรรคทั้งแปดประการนี้ นับเข้าในบทร้อยยี่สิบห้า พระอาจารย์เจ้ากำหนดตั้งไว้ในอัพภันตรมาติกา.

มีคำปุจฉาว่า พระอัฏฐังคิกมรรคนั้นได้แก่ธรรมสิ่งใด คือสิ่งใดบ้าง.

มีคำวิสัชนาว่า พระอัฏฐังคิกมรรคแปดประการนั้น คือ สัมมาทิฏฐิหนึ่ง สัมมาสังกัปปะหนึ่ง สัมมาวาจาหนึ่ง สัมมากัมมันตะหนึ่ง สัมมาอาชีวะหนึ่ง สัมมาวายามะหนึ่ง สัมมาสติหนึ่ง สัมมาสมาธิหนึ่ง เป็นอัฏฐังคิกมรรคแปดประการ.

ธรรมทั้งแปดประการมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น มีสัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน ชื่อว่าอริยมรรค เหตุว่าเป็นหนทางเป็นที่ไปแห่งพระอริยเจ้าทั้งหลายผู้ไกลจากกิเลส อธิบายว่า

เป็นหนทางอันพระอริยเจ้าพึงแสวงหา พระอัฏฐังคิกมรรคชื่อว่าเป็นปฏิปทาทางอันจะยังสรรพสัตว์ให้ถึงซึ่งพระนิพพาน เป็นที่ดับทุกข์ บุคคลผู้ใดกอปรด้วยพระอริยมรรค คือปฏิบัติมิได้เถียงพระพุทธฎีกาคือตั้งอยู่ในสัมมาทิฏฐิเห็นชอบ ดำริชอบ กล่าวชอบ กระทำการงานชอบ เลี้ยงชีวิตชอบ กระทำความเพียรชอบ ตั้งสติไว้เสมอชอบ ตั้งสมาธิจิตชอบ.

สัมมาทิฏฐิปัญญาเห็นชอบนั้น ได้แก่ปัญญาพิจารณาเห็นชอบในพระจตุราริยสัจจทั้งสี่.

ปัญญาพิจารณาเห็นในพระอริยสัจจทั้งสี่นั้น เฉพาะมีแต่ในสันดานแห่งพระอริยบุคคล อันจะได้สำเร็จพระอริยมรรคอริยผลในชาตินั้น บุคคลอันเกิดมาในกาลทุกวันนี้ยากที่จะให้เกิดในสันดานได้แต่อย่างต่ำเหมือนปัญญาพิจารณาเห็นว่า สรรพสัตว์อันเกิดมาในโลกมีกรรม คือกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นของตน ปัญญาพิจารณาเห็นดังนี้ก็ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เหตุว่าเห็นดังนี้แล้ว สิ่งใดเป็นอกุศลก็สละเสียมิได้กระทำ จะเกลียดสะดุ้งแต่กรรมอันเป็นบาปหยาบช้า สิ่งใดเป็นกุศลก็จะอุตสาหะกระทำมิได้สจะ ก็จะเป็นอาจิณณกุศลในปัจจุบัน จะป้องกันสรรพภัยอันจะบังเกิดแก่ตน ครั้นดับเบญจขันธ์สิ้นพระชนมชีพแล้ว จะได้ไปบังเกิดในสวรรค์ ในชาติเป็นที่สุดนั้นก็จะได้สำเร็จพระอริยมรรคพระอริยผล ตามที่ตนได้ตั้งปณิธานปรารถนาอาศัยเหตุที่ตนมีปัญญาเป็นสัมมาทิฏฐิโดยกัมมัสสกตาญาณ เหตุดังนั้นพระอัฏฐกถาจารย์จึงจัดซึ่งกัมมัสสกตาญาณว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ ด้วยสามารถอนุโลมตามพระพุทธฎีกา.

สัมมาสังกัปปะดำริชอบนั้น ได้แก่กิริยาที่มิได้ดำริในกามวิตก และมิได้ดำริในพยาบาท และมิได้ดำริที่จะเบียดเบียฬสัตว์อื่นให้ลำบาก ดำริในการที่จะละฆราวาสออกบรรพชา.

มิได้ดำริในพยาบาทนั้น คือดำริในการที่เมตตาแก่ผู้อื่น มิได้ดำริจะเบียดเบียฬสัตว์ ได้แก่กิริยาที่ดำริจะยังผู้อื่นให้กอปรด้วยความเจริญ กิริยาที่ดำริในบรรพชาและเป็นมรรคายังสัตว์ให้ถึงซึ่งพระนิพพาน เป็นที่ดับแห่งกองทุกข์ เหมือนกับภิกษุณีอันเป็นมารดาพระกุมารกัสสปเถรเจ้า ใจความว่า.

สา เสฏฐิธีตา กิร ดังได้สดับมา พระภิกษุซึ่งเป็นมารดาพระกุมารกัสสปนั้นเมื่อยังมิได้บรรพชาเป็นธิดาแห่งเศรษฐี จำเดิมแต่เป็นกุมารีมาปรารถนาจะบรรพชา จึง

อำลามารดาบิดา ๆ ก็มิได้อนุญาต ครั้นไปสู่ตระกูลสามีปฏิบัติเป็นอันดี ยังสามีให้ได้ยินดีในการปฏิบัติ จึงวิงวอนสามีให้อนุญาตซึ่งบรรพชา สามีก็พาไปสู่สำนักนางภิกษุณีทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายแห่งพระเทวทัตต์ ๆ ให้พระภิกษุณีทั้งหลายบรรพชาได้ นางภิกษุณีนั้นเมื่อบรรพชาจะรู้ว่าตนมีครรภ์หามิได้ ครั้นบรรพชาแล้วพระภิกษุณีทั้งหลายก็นำความไปบอกแก่พระเทวทัตต์ ๆ จึงว่า ความนินทาจักบังเกิดแก่ภิกษุณีทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายของเรา ท่านทั้งหลายจงยังนางภิกษุณีมีครรภ์นั้นให้สึก นางภิกษุณีทั้งหลายจึงบอกแก่นางภิกษุณีนั้นว่าพระเทวทัตต์สั่งให้ท่านสึกมิให้บรรพชา.

ฝ่ายนางภิกษุณีนั้นจึงว่า เราจะได้บรรพชาเฉพาะพระเทวทัตต์หามิได้ เราตั้งใจบรรพชาในพระบวรศาสนา เฉพาะสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ เหตุฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงพาเราไปเฝ้าสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์เจ้าเถิด นางภิกษุณีทั้งหลายก็พาไปเฝ้า จึงมีพระพุทธฎีการับสั่งให้พระอุบาลีชำระอธิกรณ์แห่งนางภิกษุณีนั้น ในท่ามกลางแห่งบริษัท พระอุบาลีเถรเจ้าจึงให้หาตระกูลใหญ่ทั้งหลายมาสันนิบาต มีอนาถบิณฑิกเศรษฐีและนางวิสาขามหาอุบาสิกาเป็นประธาน แล้วให้แวดวงด้วยม่าน ให้นางวิสาขาเข้าไปภายในม่านพิจารณา.

ฝ่ายนางวิสาขาพิจารณาดูซึ่ง หลังเท้า หลังมือ และประเทศนาภี นับดิถีวันเดือนก็รู้ว่านางภิกษุณีมีครรภ์แต่ยังเป็นฆราวาส จึงบอกพระอุบาลีเถรเจ้า ๆ ก็ประกาศว่านางภิกษุณีนั้นบริสุทธิ์หาโทษมิได้ ให้บรรพชาสืบไปในพระพุทธศาสนา จำเนียรกาลนานมาจึงประสูตบุตรคือพระกุมารกัสสป ภายหลังนางภิกษุณีนั้นได้สำเร็จพระอรหัตตผล

บุคคลดำริในบรรพชาเยี่ยงอย่างก็มีมาเหมือนพระภิกษุณีนี้ เป็นเหตุจะให้ได้ซึ่งพระนิพพาน. อันบุคคลซึ่งเกิดมาในกาลอันเป็นภายหลัง ถ้าสัมมาสังกัปปะ คือดำริชอบในบรรพชามั่นก็จะไปสู่พระนิพพานเป็นที่ดับทุกข์ได้เหมือนกัน แต่ว่าความดำรินั้นจะพึงให้ถึงซึ่งพระนิพพานในกาลเป็นอนาคต ถ้าปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระมหาเสวก และปกติสาวก ถ้วนกำหนดแล้วก็จะสำเร็จความปรารถนา เหตุดังนั้น สัมมาสังกัปปะ คือ ดำริในบรรพชาจึงนับเป็นมรรคาจะยังสัตว์ให้ถึงซึ่งพระนิพพาน

สัมมาวาจาซึ่งมีพระพุทธฎีกาตรัสว่า เป็นหนทางจะยังสัตว์ให้ถึงซึ่งพระนิพพานนั้น นักปราชญ์พึงเข้าใจว่า ได้แก่วจีสุจริตทั้งสี่ประการ

วจีสุจริตนั้นคือ ประพฤติดีด้วยวาจา ประพฤติดีด้วยวาจานั้นได้แก่ กล่าววาจาดี กล่าววาจาดีนั้นมีสี่ประการ คือ มิได้กล่าวคำมุสาวาทหนึ่ง มิได้กล่าวคำยุยงส่อเสียดหนึ่ง มิได้กล่าวคำหยาบหนึ่ง มิได้กล่าวคำตลกคะนองหนึ่ง เป็นวจีสุจริตสี่ประการด้วยกัน.

มิได้กล่าวคำมุสาวาทนั้น ได้แก่กล่าวคำสัตย์คำจริง กิริยาที่บุคคลกล่าวคำจริงนั้น แต่ในปัจจุบันก็หาอันตรายมิได้ ไปในอนาคตก็จะเป็นปัจจัยให้ได้เสวยสวรรคสมบัติเหมือนนางกุมารีผู้มีแต่วาจาสัตย์สิ่งเดียวเท่านั้น ครั้นดับเบญจขันธ์ได้ไปบังเกิดในดาวดึงสพิภพ เรื่องราวมีปรากฏอยู่ในวิมานวัตถุโดยพิสดาร.

บุคคลที่กล่าววาจาสัตย์ ได้ถึงซึ่งความเจริญในปัจจุบันทันตาเห็นนั้นมีมาก เหมือนสตรีภาพผู้หนึ่งเป็นหญิงแพศยา และจักกนอุบาสกกล่าววาจาเป็นคำสัตย์บำบัดโรคมารดาให้หายได้ และพระอานนทเถรเจ้าแสดงซึ่งรัตนสูตร กระทำคุณแห่งพระรัตนตรัยเป็นคำสัตย์ก็บำบัดโรค และข้าวแพง และภัยแห่งอมนุษย์ในเมืองไพศาลีให้อันตรธานได้ อันความสัตย์นี้ถ้ามีในสันดานแห่งบุคคลผู้ใด ก็จะเป็นเหตุให้ถึงซึ่งความเจริญในชั่วนี้และชั่วหน้า ถ้าบุคคลมีบารมีอันแก่กล้าก็จะได้บรรจุพระอริยมรรคพระอริยผล ถ้าเป็นปัจฉิมาชนตาชนจะสำเร็จในชาติเป็นอวสาน เมื่อยังท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสารก็จะมีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงยกซึ่งสัมมาวาจาว่าเป็นมรรคายังสัตย์ให้ถึงซึ่งพระนิพพาน.

สัมมากัมมันตะ คือ การงานชอบกระทำดี ซึ่งตรัสว่าเป็นหนทางแห่งพระพนิพานนั้น ได้แก่กายสุจริตสามประการ คือ เว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน และประพฤติผิดในกามทั้งหลาย.

สัมมาอาชีวะนั้น สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้ามีพุทธฎีกาตรัสจัดเข้าในองค์แห่งพระอัฏฐังคิกมรรคนั้น จะได้ตรัสแต่ภิกษุบริษัทพวกเดียวหามิได้ นักปราชญ์อย่าพึงเข้าใจว่าพระพุทธองค์ตรัสแก่พระปัญจวัคคีย์ภิกษุทั้งห้า แม้เป็นฆราวาสเลี้ยงชีวิตโดยชอบ

ธรรมนั้น ก็เป็นเหตุจะให้ถึงซึ่งพระนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์ได้เหมือนกัน ท่านทั้งปวงซึ่งเป็นคฤหัสถ์มีสัมมาอาชีวะนั้น ได้สำเร็จพระอ ิยมรรคพระอริยผลนับมิถ้วน.

คฤหัสถ์อันเลี้ยงชีวิตชอบนั้น คือกระทำกสิกรรมพาณิชยการ กระทำไร่ไถนาค้าขาย กระทำพาณิชยการ มิได้ขายของทั้งหลายเป็นมิจฉาพาณิช คือมิได้ขายของผิดได้แก่ขายสัตว์ และขายมนุษย์ และขายเครื่องศัสตราวุธมีคมข้างเดียวและสองข้าง และขายยาพิษ ขาย ราและเมรัย แม้มิได้ขายของห้าประการแล้วก็ชื่อว่ามิได้ขายของผิดชื่อว่าเลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรมเป็นหนทางจะให้ถึงซึ่งพระนิพพาน แม้มิได้ถึงในกาลเป็นปัจจุบันก็จะถึงในอนาคต เหตุดังนั้น สัมมาอาชีวะจึงนับเข้าในทางกลางคือ มัชฌิมาปฏิบัติอันจะยังสัตว์ให้ถึงซึ่งพระนิพพาน.

สัมมาวายามะ สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคมีพระพุทธบริหารประสงค์ซึ่งความเพียรอันประกอบในฌานที่ยังมิได้มีเพียรให้บังเกิดขึ้น ที่มีแล้วเพียรให้บังเกิดยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็สัตว์อันบังเกิดมาในภายหลัง คือบุคคลผู้ใดจะได้สำเร็จฌานและมรรคผลก็ต้องเพียรละอกุศล พึงตั้งความเพียรกระทำกองการกุศล ซึ่งจัดเป็นสัมวายามะ คือ เพียรชอบด้วยว่ากุศลจะเป็นอุปนิสสัยปัจจัยให้สำเร็จมรรคผลในภพเบื้องหน้า.

สัมมาสตินั้น คือ ระลึกในพระกรรมฐานมีพุทธานุสสติเป็นต้น และสัมมาสติระลึกชอบในกองการกุศลก็จัดเป็นสัมมาสติได้ เหตุว่าจะเป็นปัจจัยให้สำเร็จสมบัติในสุคติภพ ครั้นมีความปรารถนาครบมูลปณิธานก็บรรลุมรรคผลฌาณในอวสานชาติ.

สัมมาสมาธินั้น ประสงค์ซึ่งจิตตั้งมั่นมิได้หวั่นไหวในองค์ฌานอันสัตว์เกิดมาเมื่อหายนกาล คือเสื่อมจากมรรคผลแล้วจะได้มีจิตตั้งมั่นในองค์ฌานแต่ไหน เป็นแต่จิตตั้งมั่นในกาลกุศลก็จัดสัมมาสมาธิเหมือนกัน เหตุว่าสัมมาสมาธินั้นจะเป็นทางให้ถึงพระ-นิพพานในอนาคตกาลภายหน้า เหตุดังนั้น บัณฑิตชาติผู้มีปัญญาพึงรู้ว่าตั้งมั่นในการกุศลก็ชื่อว่าสัมมาสมาธิ นับเข้าในมรรคาอันจะยังสัตว์ให้ถึงซึ่งพระนิพพาน พระอัฏฐัง-คิกมรรคทั้งแปดประการ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น มีสัมมาสมาธิเป็นปริโยสาน นับเข้าในบทร้อยยี่สิบห้าในอัพภันตรมาติกา เมื่อสมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสเทศนา ซึ่งพระอัฏฐังคิกมรรคทั้งแปดประการแล้ว จึงตรัสเทศนาซึ่งธรรมทั้งหลายอันนับเข้าในอัพภันตร

มาติกา คือ ผัสสและเวทนา สัญญเจตนาและจิตตและอธิโมกข์และมนสิการเป็นลำดับ ๆ ไป สิ้นข้อความในอัพภันตรมาติกาโดยสังเขป.

ในลำดับนั้น จึงตรัสเทศนาซึ่งนยมุขมาติกาคือแม่บทเป็นประธานแห่งนยมาติกา แล้วเทศนาซึ่งลักขณมาติกา คือ แม่บทเหตุกำหนด.

ในลำดับนั้น จึงตรัสเทศนาซึ่งพาหิรมาติกา คือ แม่บทเป็นภายนอกจากนยมาติกา และอัพภันตรมาติกา และนยมุขมาติกา และลักขณมาติกาทั้งสี่.

คัมภีร์พระธาตุกถานี้ กอปรด้วยบททั้งหลายมีสังคโหอสังคโหเป็นต้น.

ในบทสังคโหนั้น เทศนาด้วยธรรมอันควรจะสงเคราะห์เข้ากันเป็นหมวดหนึ่ง.

ในบทอสังคโหนั้น ตรัสเทศนาซึ่งธรรมอันไม่ควรจะสงเคราะห์เข้าด้วยกัน และตรัสเทศนาซึ่งธรรมไม่ควรจะสงเคราะห์ กับธรรมควรจะสงเคราะห์ เทศนาซึ่งธรรมควรสงเคราะห์ด้วย ธรรมไม่ควรสงเคราะห์ด้วย แล้วตรัสเทศนาซึ่งธรรมไม่ควรสงเคราะห์ด้วยธรรมไม่ควรจะสงเคราะห์ แล้วตรัสเทศนาซึ่งธรรม ควรจะสงเคราะห์เข้ากับธรรมควรจะสงเคราะห์ ตรัสเทศนาซึ่งธรรมอันประกอบด้วยกัน ตรัสเทศนาธรรมอันปราศจากกัน ตรัสเทศนาซึ่งธรรมอันประกอบกับด้วยอันพรากจากกันเป็นลำดับไป.

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานเข้าใจว่า ในคัมภีร์พระธาตุกถานี้ แจกออกไปแต่บทมาติกา คือ นยมาติกา อัพภันตรมาติกา นยมุขมาติกา ลักขณมาติกา พาหิรมาติกา พระผู้ทรงพระภาคเจ้าตรัสเทศนาคัมภีร์พระธาตุกถานี้หกวันจึงจบ เทพดาทั้งหลายได้สำเร็จพระอริยมรรคพระอริยผลกำหนดถึงหกโกฏิ ในขณะเมื่อจบคัมภีร์พระธาตุกถา.

จบ พระธาตุกถา

พระปุคคลบัญญัติ

(ปุจฉา-วิสัชนา ในพระปุคคลบัญญัติ ๑๐ ข้อ)

๑. ปุจฉา แสดงเป็นบาลีพร้อมทั้งแปล ใน พระปุคคลบัญญัติ ?
วิสัชนา แสดงเป็นบาลีพร้อมทั้งแปล ใน พระปุคคลบัญญัติ ว่า

ฉ ปญฺญตฺติโย	บัญญัติ ๖ คือ
๑. ขนฺธปญฺญตฺติ	ขันธบัญญัติ
๒. อายตนปญฺญตฺติ	อายตนบัญญัติ
๓. ธาตุปญฺญตฺติ	ธาตุบัญญัติ
๔. สจฺจปญฺญตฺติ	สัจจบัญญัติ
๕. อินฺทริยปญฺญตฺติ	อินทริยบัญญัติ
๖. ปุคฺคลปญฺญตฺติ	ปุคคลบัญญัติ
กิตฺตาวตา ปุคฺคลานํ	ปุคคลบัญญัติเทศนา
ปุคคลปญฺญตฺติ	(จำแนกออก) ซึ่งบุคคลมีประมาณเท่าไร ?
(อิเม ปุคฺคลา)	บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น คือ
๑. สมยวิมุตฺโต	คือ สมยบุคคลได้ผลเสกขบุคคล ๓
๒. อสมวิมุตฺโต	คือ อสมยบุคคล ได้แก่พระอรหันต์สุกขวิปัสสนา
๓. กุปฺปธมฺโม	คือ กุปปธัมมบุคคล ได้แก่บุคคลที่ได้ฌานแล้วฌานเสื่อม
๔. อกุปฺปธมฺโม	คือ อกุปปธัมมบุคคล ได้แก่บุคคลที่ได้ฌานแล้วไม่เสื่อม
๕. ปริหานธมฺโม	คือ ปริหานธัมมบุคคล ได้แก่บุคคลที่ได้ฌานสูงขึ้นแล้วเสื่อมลงมาอยู่ฌานเบื้องต่ำ
๖. อปริหานธมฺโม	คือ อปริหานบุคคลที่ได้ฌานสูงขึ้นไปแล้วไม่เสื่อม
๗. เจตนาภพฺโพ	คือ เจตนาภัพพบุคคล ได้แก่บุคคลที่ได้ฌานแล้วไม่ฉลาดในการรักษาฌานไว้ให้มั่นคง

๘. อนุรกฺขนาภพฺโพ	คือ อนุรักขนาภัพพบุคคล ได้แก่บุคคลที่ได้ฌานแล้วมีอัปปนาโกศลรักษาไว้
๙. ปุถุชฺชโน	คือ ปุถุชนบุคคล ได้แก่บุคคลที่หนักไปด้วยกิเลส
๑๐. โคตฺรภู	คือ โคตรภูบุคคล ได้แก่บุคคลผู้บำเพ็ญกรรมฐานได้สูงขึ้นไป จนถึงโคตรภูญาณ
๑๑. ภยูปรโต	คือ ภยูปรตบุคคล ได้แก่ปุถุชนและเสกขบุคคลที่ยังประกอบด้วยความกลัวต่าง ๆ ยังไม่หมดสิ้น
๑๒. อภยูปรโต	คือ อภยูปรตบุคคล ได้แก่พระอรหันต์ขีณาสพ ผู้หมดความกลัวแล้ว
๑๓. ภพฺพาคมโน	คือ ภัพพาคมนบุคคล ได้แก่บุคคลผู้มีวาสนาแก่กล้า อาจบรรลุมรรคผลได้
๑๔. อภพฺพาคมโน	คือ อภัพพาคมนบุคคล ได้แก่บุคคลที่มีวาสนาน้อย ไม่อาจบรรลุมรรคผลได้
๑๕. นิยโต	คือ นิยตบุคคล ได้แก่บุคคลที่ทำอนันตริยกรรม ๕ อย่าง และนิยตมิจฉาทิฏฐิบุคคลจะต้องไปตกนรกในชาติเป็นลำดับ
๑๖. อนิยโต	คือ อนิยตบุคคล ได้แก่อนิยตบุคคลผู้มีปฏิสนธิไม่เที่ยง
๑๗. ปฏิปนฺนโก	คือ ปฏิปันนกบุคคล ได้แก่บุคคลผู้ปฏิบัติในกรรมฐาน บรรลุอริยมรรคอริยผล
๑๘. ผเลฏฺฐิโต	คือ ผเลฏฐิตบุคคล ได้แก่ผลเสกขบุคคล ๓
๑๙. อรหา	คือ อรหันตบุคคล ได้แก่อรหัตตผลบุคคล
๒๐. อรหตฺตาย ปฏิปนฺโน	คือ อรหัตตายปฏิปันนบุคคล ได้แก่ผู้ที่ปฏิบัติเพื่อให้ได้อรหัตตผล

๒. ปุจฉา ให้แปลบาลีพร้อมทั้งอธิบายใน ธาตุปฺปเภทปกาสโน มาโดยละเอียด?

"ธาตุปฺปเภทปกาสโน ธาตุกถาปกรณํ เทสยิตฺวาน สมฺพุทฺโธ ทิปธุตฺตโม
เทเสตฺวา ตทนนฺตรํ เทเสสิ ปุคฺคลปญฺญตฺติโย อาทิมาห."

วิสัชนา แปลและอธิบาย วาระนี้จะได้วิสัชนาซึ่งคัมภีร์พระบุคคลบัญญัติสืบไป ดำเนินความตามพระบาลีว่า ธาตุปฺปเภทปกาสโน สมเด็จพระผู้ทระพระภาคเจ้าผู้แตกฉานในการที่จะแสดงซึ่งธาตุเป็นใหญ่กว่าบรรดาสัตว์ในโลกสันนิวาสมีมนุษย์เป็นต้น มีเทวดาและอมรินทรเทวราชและมหาพรหมเป็นปริโยสาน สมฺพุทฺโธ เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยลำพังพระองค์เองหาครูอาจารย์มิได้ เทสยิตฺวาน เมื่อพระองค์ตรัสเทศนาคัมภีร์พระ-ธาตุกถาจบลงแล้ว จึงตรัสเทศนาพระคัมภีร์พระปุคคลบัญญัติว่า ฉ ปญฺญตฺติโย บัญญัติทั้งหลายหกประการ คือ ขันธบัญญัติประการหนึ่ง อายตนบัญญัติประการหนึ่ง ธาตุบัญญัติประการหนึ่ง สัจจบัญญัติประการหนึ่ง อินทริยบัญญัติประการหนึ่ง บุคคลบัญญัติประการหนึ่ง เป็นบัญญัติหกประการด้วยกัน.

ขันธบัญญัตินั้น คือ ตรัสไว้ซึ่งขันธ์ทั้งห้า.

อายตนบัญญัตินั้น คือ ตรัสตั้งไว้ซึ่งอายตนะสิบแปดประการ.

ธาตุบัญญัตินั้น คือ ตรัสไว้ซึ่งธาตุสิบแปดประการ.

สัจจบัญญัตินั้น คือ ตรัสตั้งไว้ซึ่งสัจจธรรมสี่ประการ.

อินทริยบัญญัตินั้น คือ ตรัสตั้งไว้ซึ่งอินทรีย์สิบสองประการ.

ปุคคลบัญญัตินั้น คือ ตรัสตั้งไว้ซึ่งบุคคล.

บัญญัติทั้งห้าประการ ตั้งแต่ขันธบัญญัติถึงอินทริยบัญญัตินั้น นักปราชญ์ผู้มีปรีชาพึงมนสิการกำหนดว่า มีนัยดังแสดงมาแล้วในคัมภีร์พระวิภังค์ แต่ในปุคคลบัญญัตินี้ตรัสเทศนาตั้งไว้ซึ่งบุคคล โดยเป็นกเถตุกามยตาปุจฉาว่า กิตฺตาวตา ปุคฺคลานํ ปุคฺคลปญฺญตฺติ กิริยาที่ตั้งไว้ซึ่งบุคคล บุคคลนั้นมีประมาณเท่าใด ตรัสวิสัชนาด้วยพระองค์ว่าบุคคลนั้นมีพวกหนึ่งก็มี สองพวกก็มี สามพวกก็มี สี่พวก ห้าพวก หกพวกก็มี เจ็ดพวก แปดพวก เก้าพวก สิบพวกก็มี ตรัสดังนี้ ตรัสเทศนาในเอกบุคคล คือ บุคคลจำพวกหนึ่ง ๆ นั้นก่อนแล้วจึงตรัสบุคคลทีละสองจำพวก ตราบเท่าถึงทีละสิบจำพวก ๆ.

เอกบุคคล

ตรัสเทศนาซึ่งเอกบุคคล คือ ตรัสเทศนาซึ่งบุคคลทีละจำพวกว่า สมยวิมุตตบุคคลจำพวกหนึ่ง อสมยวิมุตตบุคคลจำพวกหนึ่ง กุปปธัมมบุคคลจำพวกหนึ่ง อกุปปธัมมบุคคลจำพวกหนึ่ง ปริหานธัมมบุคคลจำพวกหนึ่ง อปริหานธัมมบุคคลจำพวกหนึ่ง เจตนาภัพพบุคคลจำพวกหนึ่ง อนุรักขนาภัพพบุคคลจำพวกหนึ่ง ปุถุชนบุคคลจำพวกหนึ่ง โคตรภูบุคคลจำพวกหนึ่ง ภยูปรตบุคคลจำพวกหนึ่ง อภยูปรตบุคคลจำพวกหนึ่ง ภัพพาคมนบุคคลจำพวกหนึ่ง อภัพพาคมนบุคคลจำพวกหนึ่ง นิยตบุคคลจำพวกหนึ่ง อนิตยบุคคลจำพวกหนึ่ง ปฏิปันนกบุคคลจำพวกหนึ่ง ผเลฏฐิตบุคคลจำพวกหนึ่ง อรหันตบุคคลจำพวกหนึ่ง อรหัตตายปฏิปันนกบุคคลจำพวกหนึ่ง.

สมยวิมุตตบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันพ้นในสมัย คือ พระโสดาบันน์บุคคลหนึ่ง พระสกิทาคามีบุคคลหนึ่ง พระอนาคามีบุคคลหนึ่ง.

อสมยวิมุตตบุคคลนั้น คือ บุคคลอันพ้นจากในอันมิใช่สมัย ได้แก่พระอรหันต์อันเป็นสุกขวิปัสสก ได้สำเร็จพระอรหัตต์ตัดกิเลสบาปธรรมได้ขาด แต่มิอาจเหาะในอากาศ เหตุว่ามิได้รู้ซึ่งอภิญญา เหมือนพระจักขุบาลเถรเจ้า ได้สำเร็จอรหัตต์ในอรัญประเทศราวป่า มีจักษุบอดกลับมามิได้ ร้อนขึ้นไปถึงสมเด็จอมรินทร์ ๆ พามาส่งวัดพระเชตวันด้วยเทวฤทธิ์.

กุปปธัมมบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลที่ได้ฌานอันเป็นโลกีย์ กอปรด้วยอิทธิวิธีกระทำฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เหมือนพระเทวทัตต์.

อกุปปธัมมบุคคลนั้น คือ บุคคลมีฌานอันมิได้กำเริบ.

ปริหานบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันได้ฌานสูงขึ้นไปแล้วกลับถอยลงมา ได้แก่ฌานเบื้องต่ำ.

อปริหานธัมมบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันได้ฌานแล้วมิได้เสื่อมมิได้ถอยหลังกลับมา.

เจตนาภัพพบุคคลนั้น ได้แก่พระโสดาบันน์บุคคล พระสกิทาคามีบุคคล พระอนาคามีบุคคล.

อนุรักขนาบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันได้ฌานโลกีย์ ดับสังขารในมนุษยโลกนี้แล้วได้บังเกิดในพรหมโลกสูงขึ้นไปทุกที.

ปุถุชนบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันหนาด้วยกองกิเลสราสี และปุถุชนบุคคลนี้ปเภทโต ปน ถ้าจะแจกออกไปมีหลายประการ คือ ปุถุชนเป็นอันธพาลประการหนึ่ง ปุถุชนเป็นพาลประการหนึ่ง ปุถุชนเป็นกัลยาณประการหนึ่ง.

ปุถุชนอันเป็นอันธพาลนั้น คือ บุคคลเป็นพาลมีสันดานอันมืดมนธ์มิได้กระทำกองการกุศลและตนก็หาปัญญามิได้.

ปุถุชนเป็นพาลนั้น ได้แก่บุคคลเป็นปุถุชนแล้วเป็นพาลด้วย.

ปุถุชนเป็นกัลยาณนั้น ได้แก่ปุถุชนมีจิตเลื่อมใสในพระพุทธศาสนากอปรด้วยปัญญาอุตสาหะบำเพ็ญการกุศล คือ ให้ทานและรักษาศีล แสวงหาประโยชน์ตนในชั่วนี้และชั่วหน้า อย่างนี้ก็ชื่อว่าปุถุชนมิใช่อันธพาลมิใช่พาล เป็นปุถุชนหนาไปด้วยกิเลสแลแต่ทว่ามีศรัทธาปสันการในพระพุทธศาสนา.

โคตรภูบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันได้อริยโคตรภูญาณ พิจารณาซึ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์ ตํ หิ นิพฺพานารมฺมณํ อาวชฺชิตฺวา แท้จริงพระอริยโคตรภูญาณนั้นพิจารณาซึ่งพระนิพพานเป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนบุคคลอันชำนาญในโหราศาสตร์ชำนาญในสุริยุปราคาและจันทรุปราคา พิจารณาดวงอาทิตย์และพระจันทร์ เห็นแจ้งซึ่งคุณและโทษอันจะบังเกิดมี โคตรภูญาณซึ่งกระทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ และพระ-อริยเจ้าอันได้สำเร็จพระอริยมรรคและอริยผล ก็ได้โคตรภูญาณก่อนจึงได้สำเร็จมรรคและผล โคตรภูญาณและฌานและมรรคผลนั้น จะได้ห่างไกลกันหามิได้ โคตรภูเกิดแล้วฌานและมรรคผลจึงบังเกิดเป็นลำดับกัน.

ภยูปรตบุคคลนั้น ได้แก่ปุถุชนอันมีศีลกลัวแต่ทุคคติภัย วัฏฏภัย กิเลสภัยอุปวาทภัย.

กลัวแต่ทุคคติภัยนั้น คือ กลัวแต่ทุคคติภูมิ กลัวจะไปทนทุกขเวทนาอยู่ในนรกและดิรัจฉานกำเนิด เปรตวิสัยและอสุรกาย.

กลัวแต่วัฏฏภัยนั้น คือ กลัวแต่ภัยในปัจจุบัน กลัวแต่ราชทัณฑ์จะบังเกิดแก่ตน มีโบยตีประหารเป็นต้น.

กิเลสภัยนั้น คือกลัวจะเศร้าหมองแห่งศีลอันตนรักษา จะกระทำสิ่งใดก็กลัวแต่หยาบช้า กลัวแต่ศีลที่ตนรักษาจะด่างพร้อย.

อุปวาทภัยนั้น คือกลัวว่านักปราชญ์ทั้งหลายจะติเตียนตน และบุคคลเป็นปุถุชนนั้น กลัวแต่ภัยทั้งสี่ประการฉะนี้แล้ว ก็อุตสาหะกระทำกองการกุศล ชื่อว่าภยูปรตบุคคล เหตุกลัวแต่ภัยสี่ประการ.

อภยูปรตบุคคลนั้น ได้แก่พระอริยบุคคลอันตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานจะได้กลัวแต่ภัยสี่ประการ มีทุคติภัยเป็นต้นนั้นหามิได้.

ภัพพาคมนบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันควรจะบรรลุพระอริยมรรคอริยผล คือบุคคลอันเป็นปัจฉิมภวิกชาติ.

อภัพพาคมนบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันมีวาสนายังไม่แก่กล้า มิได้ตรัสรู้พระอริยมรรคอริยผล ได้แก่บุคคลสิบเอ็ดจำพวก คือบุคคลเป็นเถยยสังวาสหนึ่ง ติตถิยปักกันตะตั้งตนอยู่ในความเป็นสัมมาทิฏฐิ บรรพชาในพระพุทธศาสนา แล้วลาสิกขาเป็นฆราวาส แล้วถือลัทธิแห่งเดียรถีย์หนึ่ง บัณเฑาะก์หนึ่ง อุภโตพยัญชนกหนึ่ง สัตว์ดิรัจฉานหนึ่ง ภิกขุนีทูสกหนึ่ง บุคคลกระทำปัญจานันตริยกรรมทั้งห้าพวกหนึ่ง เป็นอภัพพบุคคลสิบเอ็ดพวกด้วยกัน.

นิตยบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันเที่ยงสองพวก คือดับเบญจขันธ์แล้ว เที่ยงที่จะไปนรกหนึ่ง เที่ยงที่จะไปสวรรค์หนึ่ง ก็บุคคลเที่ยงที่จะไปนรกนั้น ได้แก่บุคคลอันกระทำซึ่งอนันตริยกรรมทั้งห้า คือปิตุฆาฏฆ่าบิดาหนึ่ง มาตุฆาฏฆ่ามารดาหนึ่ง อรหันตฆาฏฆ่าพระอรหันต์หนึ่ง โลหิตุปบาททำพระโลหิตแห่งพระพุทธเจ้าให้ห้อขึ้น เหมือนพระเทวทัตต์กลิ้งก้อนศิลาและเสก็ดแตกออกกระทบพระบาทพระพุทธเจ้าหนึ่ง สังฆเภททำลายสงฆ์ให้แตกจากกันหนึ่ง บุคคลกระทำอนันตริยกรรมทั้งห้านี้ ชื่อว่านิยตบุคคลดับชนมายุแล้วเที่ยงที่จะไปบังเกิดในนรก วันพ้นจากนรกในภพเป็นลำดับแห่งชาตินั้นมิได้มี และบุคคลอันบำเพ็ญฌาน ได้สำเร็จปฐมฌานเป็นต้น ก็จัดเป็นนิยตบุคคลฝ่าย-

กุศล คือดับเบญจขันธ์แล้วเที่ยงที่จะไปบังเกิดในสวรรค์ จะได้ไปบังเกิดในพรหมโลกเป็นแท้ แต่บุคคลอันเกิดมาในปัจจุบันทุกวันนี้ ฌานจะได้มีก็หามิได้ โดยต่ำลงไปถึงบุคคลอันมีนิพัทธกุศล ได้สร้างกุศลเป็นนิตย์ คือสร้างศาลา ขุดสระ สร้างพระธรรม สร้างพระพุทธปฏิมากรและถวายปักขิตภัตต์สลากภัตต์ อุโปสถิกภัตต์เป็นอาทิฉะนี้ ชื่อว่านิพัทธกุศล แม้จะจัดเป็นนิยตบุคคลก็ได้เหตุ พระพุทธฎีกามีว่า ยสฺส นิพทฺธํ เป็นอาทิ กุศลเป็นนิตย์แห่งตระกูลใดมีอยู่ ตระกูลนั้นมีคติอันเที่ยง เหมือนพระโสดาบันน์บุคคลดับชนม์แล้วก็เที่ยงที่จะไปบังเกิดในสวรรค์ เหตุดังนั้นบุคคลอันกอปรด้วยนิพัทธกุศลจะเรียกว่านิยตบุคคลก็ควร.

อนิยตบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันมิได้เที่ยง คือมิได้กระทำปัญจานันตริยกรรมและมิได้สำเร็จฌาน กระทำกุศลบ้างอกุศลบ้าง สุดแท้แต่ว่าดับเบญจขันธ์ ยึดกุศล ๆ ก็นำไปสู่สุคติ ยึดอกุศล ๆ ก็นำไปสู่ทุคคติ ตามอำนาจแห่งอาสันนกรรม.

ปฏิปันนกบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันปฏิบัติในสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน อันจะให้ถึงซึ่งมรรคและผล บุคคลผู้ปฏิบัติจัดเป็นสี่จำพวก คือปฏิบัติลำบากตรัสรู้ช้าหนึ่ง ปฏิบัติลำบากตรัสรู้เร็วหนึ่ง ปฏิบัติเป็นสุขตรัสรู้ช้าหนึ่ง ปฏิบัติเป็นสุขตรัสรู้เร็วเร็วหนึ่ง เป็นบุคคลปฏิบัติสี่พวกด้วยกัน.

ปฏิปันนกบุคคลอันนับเข้าในเอกบุคคลดังนั้น ด้วยสามารถบุคคลอันจะได้มรรคผลในชาตินั้น ก็บุคคลเกิดมาในกาลทุกวันนี้ เจริญสมถะวิปัสสนามีความเพียรกล้าอุตสาหะทรมานตนทนทุกข์ลำบากเป็นทุกขาปฏิปทาก็มี สุขาปฏิปทาก็มี แต่มิอาจยังมรรคผลให้บังเกิดในชาตินี้ได้ แต่อาจให้ตรัสรู้ช้าในอนาคตกาล เมื่อมูลปณิธานถ้วนครบตามความปรารถนาบุคคลปฏิบัตินี้ชื่อว่าปฏิบันนกบุคคล.

อีกประการหนึ่ง บุคคลมีศรัทธากระทำกองการกุศลและปรารถนาพระนิพพานนั้น แม้จะเรียกว่าปฏิบันนกบุคคลก็ได้ เหตุว่าบุคคลอันมีศรัทธาเกิดมาในกาลภายหลังนี้ก็รู้ประจักษ์แล้วว่าถึงจะปฏิบัติไปสักเท่าใด ๆ ฌานและมรรคผลก็มิได้มี แต่ว่าการปฏิบัติและการกุศลอันอาตมะกระทำนี้จะได้เป็นอุปนิสสัยปัจจัย ให้ได้สำเร็จมรรคผล เหตุบารมียังมีแก่กล้าก็จะยังอาตมะให้ได้มนุษยสมบัติและสวรรคสมบัติ ครั้นเห็นประจักษ์ฉะนี้แล้ว

จึงจะกระทำการกุศลเป็นต้นว่าให้ทานรักษาศีล สดับฟังพระธรรมเทศนา ก็จัดอนุโลมเข้าในบุคคลอันชื่อว่าปฏิบันนกบุคคล.

ผเลฏฐิตบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันตั้งอยู่ในผลทั้งสี่ คือพระโสดาปัตติผล พระสกิทามีผล พระอนาคามีผล พระอรหัตตผล.

พระอรหันตบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันสำเร็จซึ่งพระอรหัตต์ ตัดกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน แตกฉานในปฏิสัมภิทาและอภิญญาไตรวิชชาชำนาญในพระไตรปิฎก และพระอรหันตสุกขวิปัสสก ตัดได้แต่กิเลสมิได้ถึงซึ่งปฏิสัมภิทาเป็นต้น.

อรหัตตายปฏิปันนกบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันปฏิบัติเพื่อจะให้ได้ได้พระอรหัตตผล มีพระโสดาบันนบุคคลเป็นต้น มีพระอรหัตตมรรคบุคคลเป็นปริโยสาน เป็นเจ็ดพวกด้วยกัน วิสัชนาในเอกบุคคล อันสมเด็จพระบรมทศพล ตรัสเทศนาด้วยบุคคลพวกหนึ่ง ๆ โดยสังเขปแต่เท่านี้.

๓. ปุจฉา ให้แปลและอธิบายในข้อนั้น ทุกบุคคล มาโดยละเอียด ?

วิสัชนา แสดงว่าทุกบุคคล " โลกนาโถ เอกปุคฺคลํ ทสฺเสตฺวา ทุกปุคฺคลํ ทสฺเสนฺโต เทฺว ปุคฺคลา โลเก สํวิชฺชมานํ กตเม เทฺว มกฺขี จ ปลาสี จาติ อิเมโข เทฺว โลเก สํวิชฺชมานาติ."

วาระนี้จะได้วิสัชนาในทุกบุคคลสืบไป ดำเนินความตามพระบาลีว่า โลกนาโถ สมเด็จพระผู้ทรงบุญราสี ผู้ย่ำยีเสียซึ่งทุกข์แห่งสัตวโลกทั้งหลาย เอกํ ทสฺเสตฺวา เมื่อตรัสเทศนาเอกบุคคลแล้ว จึงตรัสเทศนาทุกบุคคล คือ ว่าด้วยบุคคลทีละสองจำพวก ๆ สืบไป มีพระพุทธฎีกาตรัสว่า เทฺว ปุคฺคลา โลเก บุคคลทั้งหลายในโลกนี้มีสองจำพวก ฉะนี้แล้วจึงตรัสกเถตุกามยตาปุจฉาว่า กตมา เทฺว บุคคลสองจำพวกนั้น เป็นอย่างไร แล้วจึงตรัสวิสัชนาว่า อิเม โข เทฺว บุคคลสองจำพวกนี้ คือ มักขีบุคคลพวกหนึ่ง ปลาสีบุคคลพวกหนึ่ง.

มักขีบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันลบหลู่คุณท่าน

ปลาสีบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันยกตนข่มท่าน.

ตรัสซึ่งทุกบุคคลทั้งหลาย คือ ตรัสทีละสองพวก ๆ.

ติกบุคคล

ในลำดับนั้น จึงตรัสเทศนาทีละสามพวก ๆ มีอาทิ คือ บุคคลมีจักษุบอดทั้งสองข้างพวกหนึ่ง บุคคลมีจักษุบอดข้างเดียวพวกหนึ่ง บุคคลมีจักษุดีทั้งสองข้างพวกหนึ่ง.

บุคคลมีจักษุบอดทั้งสองข้างนั้น ได้แก่บุคคลอันหาปัญญามิได้ มิได้รู้ซึ่งบุญและบาป.

บุคคลมีจักษุบอดข้างเดียวนั้น ได้แก่บุคคลรู้แต่บุญ มิได้รู้จักบาป และรู้จักบาปมิได้รู้จักบุญ.

บุคคลมีจักษุดีทั้งสองข้างนั้น ได้แก่บุคคลมีปัญญารู้ซึ่งบุญและบาปทั้งสองประการ.

ปุน จปรํ อีกประการหนึ่ง ตโย ปุคฺคลา บุคคลสามจำพวกมีอยู่อีก บุคคลสามจำพวกนั้น คือ อวกุชชนะปัญญาบุคคลพวกหนึ่ง อุจจังคะปัญญาบุคคลพวกหนึ่ง ภูริปัญญาบุคคลพวกหนึ่ง เป็นสามจำพวกด้วยกัน.

อวกุชชนะปัญญาบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลมีปัญญาดังหม้อคว่ำ.

อุจจังคะปัญญาบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลมีปัญญาดังพกรั่ว.

ภูริปัญญาบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลมีปัญญาอันกว้างขวางดังปฐพี.

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเทศนาซึ่งติกบุคคล จัดซึ่งบุคคลทีละสามจำพวก ๆ แล้ว.

๔. ปุจฉา ให้แสดงใน จตุกกบุคคล มาโดยละเอียด.

วิสัชนา แสดงว่า จตุกกบุคคล ในลำดับนั้น จึงตรัสเทศนาซึ่งจตุกกบุคคลอันว่าด้วยบุคคลทีละสี่จำพวก ๆ มีพระพุทธฎีกาตรัสว่า จตฺตาโร ปุคฺคลา บุคคลทั้งหลายในโลกนี้มีสี่จำพวก กตเม จตฺตาโร บุคคลสี่จำพวกนั้น คือ จำพวกไหน ตรัสกเถตุกามยตาปุจฉาฉะนี้ ตรัสวิสัชนาว่า ทกฺโข จ บุคคลสี่จำพวกนั้น คือ บุคคลฉลาดพวกหนึ่ง อนลโส บุคคลมิได้เกียจคร้านพวกหนึ่ง สมฺปชาโน บุคคลรู้รอบคอบพวกหนึ่ง ปฏิสฺสคฺโค บุคคลกอปรด้วยสติอันตั้งมั่นพวกหนึ่ง.

ทักขบุคคลนั้น ได้แก่บุคคลอันฉลาดในศิลปศาสตร์ อาจสำเร็จประโยชน์แก่ตนได้ เหมือนพระเจ้ากัฏฐวาหนราช เดิมเป็นคนฉลาดในศิลปศาสตร์วิชชาเป็นช่างไม้ มีใจความว่า

โกกนุทํ นาม ปาสาทํ กตฺวา มีนายช่างไม้ผู้หนึ่งมีนามมิได้ปรากฏ นายช่างไม้นั้นกระทำปราสาทหลังหนึ่ง ถวายแก่พระโพธิราชกุมาร ชื่อว่าโกกนุทปราสาทดุจลอยอยู่บนอากาศ พระราชกุมารจึงถามนายช่างไม้ว่า ตยา กตปุพฺโพ ปราสาทอย่างนี้ท่านได้เคยกระทำให้แก่บุคคลผู้อื่นบ้างแล้วหรือ หรือว่าเป็นศิลปศาสตร์แรกกระทำ.

นายช่างไม้กราบทูลว่า ปฐมสิปฺปํ เอว ศิลปศาสตร์คือ กระทำซึ่งปราสาทนี้เป็นปฐมศิลปศาสตร์แรกกระทำ กระหม่อมฉันจะได้กระทำถวาย แก่กษัตริย์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งก็หามิได้ พระโพธิราชกุมารได้ทรงพึงดำริในพระหฤทัยว่า แม้ว่าอาตมะไม่ฆ่านายช่างไม้ และมิได้ควักจักษุนายช่างไม้นี้เสีย ปราสาทของอาตมะจะมิเป็นอัศจรรย์ พระโพธิราชกุมารคิดดังนี้แล้วบอกแก่มาณพมีชื่อว่าสัญชีวกบุตรอันเป็นสหาย มาณพสัญชีวกบุตรได้ฟังพระโพธิราชกุมารบอกดังนั้น จึงคิดว่า อนคฺโค สิปฺปโก บุคคลกอปรด้วยศิลปศาสตร์ดังนี้ เมื่อเรามีชีวิตอยู่จะถึงซึ่งความฉิบหายจะได้สมควรหามิได้ ตสฺส อาโรเจสิ คิดแล้วจึงบอกแก่นายช่างไม้ว่า พระราชกุมารปรารถนาจะยังท่านให้ฉิบหาย ท่านจงคิดอุบายรักษา ซึ่งตนบอกแล้วก็หลีกไปนายช่างไม้นั้นก็นิ่งไว้ มิได้บอกแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง.

พระราชกุมารนั้นเสด็จไปสู่สำนักแห่งนายช่างไม้แล้ว ตรัสถามการในปราสาทสำเร็จแล้วหรือประการใด.

นายช่างไม้กราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทวดา การในปราสาทนั้นยังหาสำเร็จไม่ พระองค์จงให้ราชบุรุษนำซึ่งไม้หาแก่นมิได้ เป็นไม้แห้ง ๆ มา ข้าพระองค์จึงจะจัดแจงกระทำให้สำเร็จการในปราสาทได้.

พระราชกุมารจึงรับสั่งให้ราชบุรุษทั้งหลาย นำมาซึ่งไม้แห้งให้นายช่าง เพื่อจะให้กระทำปราสาทให้สำเร็จ แล้วให้ล้อมซึ่งปราสาทเป็นที่กระทำการไว้.

นายช่างไม้กราบทูลว่า เมื่อข้าพระบาทกระทำการอันละเอียดอย่างนี้อย่าพึงให้ผู้ใดผู้หนึ่งมาหา เว้นไว้แต่ภริยาของข้าพระองค์อันมาส่งโภชนาหาร เหตุว่ามีคนมาพูด

เจรจาการงานก็มิได้เป็นการจิตฟุ้งสร้านไป พระราชกุมารก็กระทำตามถ้อยคำนายช่างไม้ทุกประการ นายช่างไม้นั้นก็เข้านั่งอยู่ภายในห้อง ถากไม้กระทำเป็นครุฑยนต์ ควรตนกับภริยาและบุตรนั่งได้ ครั้นสำเร็จแล้วจึงสั่งภริยา ให้จัดแจงขายของนำมาแต่เงินและทองแล้วจึงนำบุตรมาด้วย ภริยากระทำตามคำสามี นำบุตรและธิดาและทรัพย์มาสู่สำนักแห่งสามี สามีก็พาภริยาและบุตรธิดานั่งในห้องครุฑยนต์ออกไปโดยช่องพระแกลแห่งปราสาท บินไปโดยอากาศวิถีไปลง ณ ที่ประเทศหิมพานต์ สร้างนครอยู่ในอรัญประเทศราวป่า ครั้นอยู่นานมาก็ได้เป็นกษัตริย์อยู่ในป่าหิมพานต์ นามว่าพระเจ้ากัฏฐวาหนราชอันบุคคลฉลาดในศิลปศาสตร์ย่อมยังตนให้พ้นจากมรณภัยและได้เป็นใหญ่ดังนี้

บุคคลมิได้เกียจคร้าน และรู้โดยรอบคอบ และกอปรด้วยสติก็ดี แม้มิได้สำเร็จสมบัติพระโลกุตรก็ดี ก็จะได้สำเร็จสมบัติเป็นโลกีย์ กว่าจะได้สำเร็จสมบัติพระโลกุตรในภพเป็นอวสาน.

จตุกฺกํ ทสฺเสตฺวา สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ประทานพระสัทธรรมเทศนาซึ่งจตุกกบุคคล อันกล่าวด้วยบุคคลทีละสี่จำพวกด้วยประการฉะนี้แล้ว.

ปุจฉา ใน ปัญจกบุคคล ท่านหมายไว้ว่าอย่างไร ?

วิสัชนา ท่านแสดงไว้ว่า ในลำดับนั้น จึงตรัสซึ่งปัญจกบุคคล คือตรัสเทศนาซึ่งบุคคลทีละห้าจำพวก ๆ มีพระพุทธฎีกาตรัสว่า ปญฺจ ปุคฺคลา สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ บุคคลในโลกนี้มีห้าจำพวกฉะนี้แล้ว ตรัสกเถตุกามยตา ปุจฉาว่า กตเม ปญฺจ บุคคลห้าจำพวกนั้น คือ พวกใดบ้าง จึงวิสัชชนาว่า ปญฺจ ปุคฺคลา บุคคลห้าจำพวกนั้น คือ บุคคลตระหนี่ในอาวาสหนึ่ง ตระหนี่ในตระกูลหนึ่ง ตระหนี่ในลาภหนึ่ง ตระหนี่ในความสรรเสริญหนึ่ง ตระหนี่ในธรรมหนึ่ง เป็นบุคคลห้าจำพวกด้วยกัน

เตน สมนฺนาคโต บุคคลอันกอปรด้วยตระหนี่ในอาวาสนั้นมีสองจำพวก คือ บรรพชิตหนึ่ง คฤหัสถ์หนึ่ง

บรรพชิตอันกอปรด้วยตระหนี่ในอาวาส คือ ตระหนี่ที่อยู่ เห็นภิกษุอาคันตุกะมาแล้ว ย่อมห้ามปรามบอกเนื้อความว่าที่นี้ เป็นที่ไว้ของสงฆ์ ที่นี้เป็นที่ไว้ของพระเจดีย์

มีอยู่ในที่นั้น เปโต วา อชคโร วา หุตฺวา นิพฺพตฺติ พระภิกษุอันตระหนี่ในอาวาสนั้น ครั้นดับเบญจขันธ์แล้ว ย่อมไปบังเกิดเป็นเปรตและเป็นงูเหลือม.

คหฏฺโฐ ปน แม้บุคคลตระหนี่ในที่อยู่ เป็นคฤหัสถ์นั้น เห็นบุคคลอื่นอันมีที่อยู่ที่อาศัยแล้ววัดกันให้เกินเข้าไป กระทำให้เป็นของตน ครั้นดับชนมชีพแล้วก็ไปบังเกิดในเปรตวิสัย เศษบาปนั้นยังเหลืออยู่ก็ให้เป็นคนเข็ญใจไร้ทรัพย์อนาถา.

ตระหนี่ในตระกูลนั้น เป็นเหตุจะให้กล่าวเปสุญญาวาจ เหตุดังนั้นอกุศลจึงมากขึ้นไป ๆ.

ตระหนี่ในลาภนั้น มักตกไปทางริษยาผู้อื่น ได้ลาภแล้ว ย่อมเกียดกันว่ากล่าวต่าง ๆ สุดแต่จะให้ปราศจากลาภ พร้อมด้วยเปสุญญวาจและอทินนาทาน อทินนาทานมิใช่เฉพาะแต่ลักทรัพย์อันเจ้าของมิได้ให้ ถึงกระทำให้ผู้อื่นขาดลาภ ก็ชื่อว่าอทินนาทานเหมือนกัน.

วัณณมัจฉริยะนั้น คือตระหนี่ในสีและสรรเสริญ เห็นผู้อื่นสรรเสริญสีกายแห่งผู้อื่นแล้ว ย่อมกล่าวทัดทานว่าไม่ดีไม่งาม เห็นผู้อื่นสรรเสริญคุณแห่งผู้อื่นแล้วก็กล่าวห้ามเหตุริษยา.

ธัมมมัจฉริยะนั้น ประสงค์ตระหนี่ในพระปริยัติธรรม เตน สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภิกษุอันกอปรด้วยธัมมมัจฉริยะนั้น ดำริว่าผู้นี้เรียนธรรมไปแล้วก็ครอบงำเสียซึ่งเรา คิดเช่นนี้แล้วมิได้บอกธรรมให้ ดังนี้ จึงนับเข้าในธัมมมัจฉริยะตระหนี่ธรรม บุคคลกอปรด้วยตระหนี่ห้าจำพวกนี้ มีอบายภูมิเป็นเบื้องหน้า.

ปญฺจ ปุคฺคลา บุคคลห้าจำพวก มีสวรรค์เป็นเบื้องหน้านั้น คือบุคคลบริบูรณ์ด้วยญาติหนึ่ง บริบูรณ์ด้วยสมบัติหนึ่ง บริบูรณ์ด้วยความหาโรคมิได้หนึ่ง บริบูรณ์ด้วยศีลหนึ่ง บริบูรณ์ด้วยสัมมาทิฐิหนึ่ง เป็นห้าจำพวกด้วยกัน.

ญาติสมฺปทาย สมฺปนฺโน บุคคลบริบูรณ์ด้วยญาตินั้น คือ ญาติทั้งหลายเป็นคนมีใจเป็นกุศล เป็นคนสงเคราะห์ญาติ ญาติกอปรด้วยความประมาทและมิได้สงเคราะห์แก่ญาติแล้วเป็นพาล แม้จะมีมากประมาณเท่าใด ๆ ก็ดี จะเป็นเหตุให้ไปสวรรค์ก็หามิได้ บุคคลบริบูรณ์ด้วยญาติ ซึ่งเป็นเหตุจะให้ไปสวรรค์นั้น ประสงค์ซึ่งญาติมีใจกุศลประกอบในการสงเคราะห์ตน.

บุคคลบริบูรณ์ด้วยสมบัตินั้น ประสงค์ซึ่งบุคคลมีทรัพย์แล้วเป็นคนมีศรัทธาด้วย ถ้ามีทรัพย์และปราศจากศรัทธาและกอปรด้วยตระหนี่ จะได้สวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้าหามิได้ ถึงมาตรว่าจะหาทรัพย์มิได้ ก็ชื่อว่ามีทรัพย์ สมด้วยพระพุทธภาษิตว่า ศรัทธานี้ก็เป็นอริยทรัพย์ประการหนึ่ง เหตุว่าบุคคลปราศจากศรัทธาแล้ว มิอาจกระทำกองการกุศลสิ่งใดได้ เมื่อใดมีศรัทธาจึงกระทำกองการกุศลทั้งปวงได้ เป็นปัจจัยจะให้ได้โลกิยสมบัติและโลกุตตรสมบัติ.

อาโรคฺยสมฺปทาย สมฺปนฺโน บุคคลบริบูรณ์ด้วยความหาโรคมิได้นั้น เป็นเหตุจะให้ไปสวรรค์ เหตุว่าหาโรคมิได้แล้ว จะกระทำกุศลสิ่งใดก็จะได้สำเร็จตามความปรารถนา นี้ประสงค์ซึ่งบุคคลมีปัญญาและปราศจากความเมา ถ้าบุคคลกอปรด้วยความเมา แล้วย่อมจะมัวเมาว่าอาตมะหาโรคพยาธิมิได้ จะมิได้คิดเห็นเป็นพระอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา.

บุคคลกอปรด้วยปัญญานั้น แม้มาตรว่าจะหาโรคมิได้ จะกอปรด้วยความสุขประการใด ก็ย่อมพิจารณาเห็นว่ายังไม่ได้บรรลุพระนิพพานแล้ว ก็ชื่อว่ามีโรคอยู่เป็นนิตย์ เหตุมิได้พิจารณาจึงว่าหามีโรคมิได้ ถ้าพิจารณาให้ละเอียดลงไปแล้ว โรคใหญ่มีอยู่เป็นนิตยกาล แต่เวลาเย็นก็ต้องคิดอ่านหายาไว้เยียวยาในเวลาพรุ่งนี้ ถ้ามิได้มียาไว้รักษาแล้วก็สารพัดที่จะเป็นไปทุกประการ คือ โรคอยากอาหาร ถ้ามิได้เยียวยาด้วยอาหารแล้ว ก็บังเกิดเป็นลมต่าง ๆ อันคนมีปัญญานั้น ย่อมพิจารณาเห็นว่าอาตมะนี้ กอปรด้วยโรคาพยาธิอยู่เป็นนิตยกาล ต่อถึงพระนิพพานแล้ว จึงจะชื่อว่าหาโรคมิได้ ครั้นคิดแล้วก็กระทำกุศลปรารถนาจะนิพพาน เมื่อท่องเที่ยวอยู่ในวัฏฏสงสารก็จะได้เสวยซึ่งสุขสมบัติ.

บุคคลบริบูรณ์ด้วยศีลนั้น ก็เป็นเหตุจะให้ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ ปญฺจ อนิสํสา บุคคลอันบริบูรณ์ด้วยศีลนั้น มีอานิสงส์ห้าประการ สมด้วยคำพระสารีบุตรเถรเจ้าว่า อิธ สีลวา สมฺปนฺโน สีเลน กุลบุตรในพระพุทธศาสนานี้ มีศีลรักษาศีลบริบูรณ์ด้วยศีลอันตนกระทำด้วยอัปปมาท ย่อมจะได้โภคสมบัติใหญ่ นี้เป็นอานิสงส์เป็นปฐม.

สีลวตาย สีลสมฺปทาย บุคคลอันมีศีลบริบูรณ์ด้วยศีลนั้น กิตติศัพท์สรรเสริญก็จะฟุ้งเฟื่องเลื่องลือไปทั่วทิศว่า ผู้นี้เป็นคนรักษาศีลบริสุทธิ์บริบูรณ์เป็นอันดี นี้เป็นอานิสงส์คำรบสอง.

บุคคลบริสุทธิ์ด้วยศีลบริบูรณ์ด้วยศีลนั้น ถ้าจะเข้าไปใกล้บริษัทใด ๆ คือขัตติย-บริษัท พราหมณบริษัท คฤหบดีบริษัท และสมณบริษัท ก็จะแกล้วกล้าปราศจากกลัวมิได้ก้มหน้าเกรงเดช นี้เป็นอานิสงส์ที่สาม.

อานิสงส์สี่นั้น คือ อสมฺมุฬฺโห กาลํ กโรติ บุคคลมีศีลจะดับเบญจขันธ์ จะได้หลงลืมสติหามิได้.

อานิสงส์ที่ครบห้านั้น คือเบื้องห ้าแต่จุติจิตสิ้นชีวิต แล้วก็จะได้ไปสวรรค์.

บุคคลที่บริบูรณ์ด้วยสัมมาทิฏฐินั้น มีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า เหตุว่าบุคคลสัมมาทิฏฐิบริบูรณ์ในสันดานนั้น จะพิจารณาเห็นโดยกัมมัสสกตาญาณ ครั้นพิจารณาเห็นแล้วก็จะกระทำกองการกุศล ดับชนมายุแล้วก็มีสวรรค์เป็นเบื้องหน้า นักปราชญ์พึงเข้าใจว่าในปัญจกบุคคลนั้น ตรัสเทศนาด้วยบุคคลทีละห้าจำพวก ๆ ดังวิสัชนามาฉะนี้.

๖. ปุจฉา ให้แสดงใน ฉักกบุคคล พอเป็นแนวทาง ทางปฏิบัติมาโดยชัดเจน ?

วิสัชนา แสดงว่า ฉักกบุคคล

"ฉ สาราณียา ธมฺมา อิธาวุโส ภิกฺขุ เมตฺตากายกมฺเมน สมนฺนาคโต ภิกฺขุโน เมตฺตากายกมฺมํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ โหติ สพฺรหฺมจารีสุ อาวิเจว รโหจาติ.

วาระนี้จะได้วิสัชนาในฉักกบุคคลสืบไป มีใจความว่า ภควา สมเด็จพระรู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเทศนาซึ่งบุคคลทีละหกจำพวก ๆ มีพระพุทธฎีกาตรัสซึ่งสาราณียธรรมก่อนว่า ฉ สาราณียา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายเป็นที่ตั้งแห่งความระลึกมีหกประการฉะนี้ ตรัส-กเถตุกามยตาปุจฉาว่า กตเม ธมฺมา สาราณียา ธรรมเป็นไฉนเรียกว่าสาราณียธรรม จึงตรัสวิสัชนาว่า สาราณียธรรม คือ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความระลึกหกประการ คือ เมตตา-กายกรรมหนึ่ง เมตตาวจีกรรมหนึ่ง เมตตามโนกรรมหนึ่ง กิริยาที่ได้ลาภแล้วแจกจ่ายหนึ่ง รักษาศีลบริสุทธิ์หนึ่ง ประกอบทิฏฐิแห่งพระอริยเจ้าหนึ่ง เป็นหกประการฉะนี้.

อิธ ภิกฺขุโน ปจฺจุปฏฺฐิตํ เมตตากายกรรมปรากฏแก่ภิกษุในพระพุทธศาสนานี้ ปรากฏแก่ภิกษุทั้งหลายอันเป็นเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งในที่แจ้งและที่ลับ ภิกษุนั้นก็จัดเป็นผู้กอปรด้วยเมตตากายกรรมพวกหนึ่ง ภิกษุกอปรด้วยเมตตาวจีกรรมพวกหนึ่ง ภิกษุกอปรด้วยเมตตามโนกรรมพวกหนึ่ง ภิกษุได้ลาภแล้วและแจกจ่ายถวายแก่เพื่อนพรหม-

จรรย์พวกหนึ่ง ภิกษุรักษาศีลให้มั่นมิได้ขาดมิได้ด่างพร้อยพวกหนึ่ง ภิกษุตั้งมั่นในอริยทิฏฐิพวกหนึ่ง ภิกษุกอปรด้วยธรรมทั้งหลายนี้ ชื่อว่าตั้งมั่นในสาราณียธรรมหกประการ.

ภิกษุตั้งมั่นในสาราณียธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าประพฤติให้เป็นที่รักเป็นที่เคารพในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เป็นไปเพื่อความสงเคราะห์กันและกัน เป็นไปเพื่อความไม่วิวาทกันและกัน เป็นไปเพื่อความพร้อมเพรียงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และเป็นไปเพื่อจะให้สำราญ จะได้เป็นไปเพื่อทุกข์หามิได้ ภิกษุประกอบในสาราณียธรรมมีหกจำพวกดังนี้.

ฉ อคารเว ฐิตา บุคคลมิได้เคารพในพระพุทธเจ้าหนึ่ง มิได้เคารพในพระธรรมหนึ่ง มิได้เคารพในพระสงฆ์หนึ่ง มิได้เคารพในสิกขาบทหนึ่ง มิได้เคารพในปฏิสันถารหนึ่ง มิได้เคารพในอัปปมาทหนึ่ง เป็นหกจำพวกด้วยกัน.

มีอธิบายว่า กิริยาที่มิได้เคารพนั้น เป็นไปเพื่อจะให้ได้ทุกข์หาความสุขมิได้ และเป็นไปเพื่อจะมิให้เป็นประโยชน์.

สตฺถริ ธรมาเน เมื่อสมเด็จพระบรมศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ ภิกษุมิได้ไปสู่ที่อุปฐากในกาลทั้งสาม.

สอุปาหโน เมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาเสด็จจงกรมด้วยพระบาทเปล่า แต่ตนสวมรองเท้าเดินไปเดินมา.

นีเจ จงฺกมนฺเต เมื่อพระองค์เสด็จจงกรมอยู่ในที่ต่ำ ตนจงกรมอยู่ในที่สูง พระองค์เสด็จอยู่ ณ ภายใต้ ตนยืนอยู่ในเบื้องบน ห่มผ้าสองบ่ากั้นร่มสวมรองเท้าและถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ในที่เป็นอุปจารแห่งสมเด็จพระพุทธเจ้า และในครองพระเนตรแลไปเห็นดังนี้ก็เป็นอันมิได้เคารพในพระพุทธเจ้า.

ปรินิพฺพุเต วา ปน ภควติ เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพานแล้ว ภิกษุใดมิได้ไปนมัสการพระเจดีย์ ที่บรรจุพระบรมธาตุของพระองค์ และถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ห่มผ้าสองบ่ากั้นร่มสรวมรองเท้า ในที่เป็นอุปจารแห่งเจดีย์ ดังนี้ก็ชื่อว่ามิได้เคารพในพระพุทธเจ้า.

บุคคลเป็นฆราวาส ตั้งอยู่ในที่มิได้เคารพในพระพุทธเจ้า จะมีโทษติดตามตนไปสิ้นกาลนาน เหมือนพระเจ้าพิมพิสารในอดีตกาลเสด็จไปนมัสการพระเจดีย์ ทรงฉลอง

พระบาทเข้าไปในลานพระเจดีย์หามีความเคารพไม่ ครั้นมาในพระพุทธกาลนี้ พระเจ้าอชาตศัตรูผู้เป็นพระราชโอรส ประพฤติตามวาทีแห่งพระเทวทัตต์ ผ่าพระบาทพระเจ้าพิมพิสาร ให้เสวยทุกข์ทรมานถึงสิ้นพระชนม์ เหตุอกุศลที่ทรงฉลองพระบาทเข้าไปในลานพระเจดีย์.

อีกนัยหนึ่ง ต้องฝานผ่าพระบาท เหตุมิได้ล้างเท้าขึ้นไปเหยียบเสนาสนะอันชนทั้งหลายปูไว้ถวายพระสงฆ์ในโรงฉัน โทษนั้นเหตุมิได้เคารพดังนี้.

นักปราชญ์พึงรู้ว่า เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว บุคคลใดมิได้เคารพพระเจดีย์พระศรีมหาโพธิและพระปฏิมากร ชื่อว่ามิได้เคารพในพระพุทธเจ้าเหมือนกัน.

โย ปน น คจฺฉติ ผู้ใดมีผู้มาร้องบ่าวให้ไปฟังพระธรรมเทศนา และมิไปฟัง. น สุณาติ สกฺกจฺจํ ไปฟังแต่หาได้เคารพไม่ ไม่ได้ตั้งใจฟัง สมุลลปฺปนฺโต นิสีทติ นั่งพูดกันไปพลางฟังพลาง บางทีก็ทำอาการต่าง ๆ คือ เหยียดเท้าฟังคิดไปทางอื่น และบริโภคสิ่งอื่น บ้างก็นินทากัน.

ข้อซึ่งเหยียดเท้าฟังนั้น จะให้เป็นง่อยเปลี้ย ถ้าส่งจิตไปอื่นมิได้ตั้งใจฟังนั้น จะเป็นบ้าจิตลอย และฟังพลางบริโภคพลางนั้น จะเป็นบ้าน้ำลาย ทุมุขํ คนฺธํ ฟังพลางนินทากันพลาง จะมีกลิ่นปากอันเหม็นฟุ้งไป มิได้ชอบใจแห่งคนทั้งหลายอื่น ดังนี้ชื่อว่ามิได้เคารพในพระธรรม.

สกฺกจฺจํ สุณนฺโต เมื่อตั้งใจฟังให้จำได้แล้วแต่สติปัญญาของตน ก็ชื่อว่าฟังโดยเคารพ.

คีโต ธมฺมปสญฺหิโต เพลงขับอันขับเข้าในพระธรรม เหมือนสตรีเก็บฟืนไปเก็บดอกบัวที่สระริมมรรคาวิถี ขับเพลงว่าด้วยสรีระร่างกายแห่งเราท่านทั้งหลายนี้ชราย่อมย่ำยีอย่างดอกบัวอันต้องแสงพระอาทิตย์ เพลงขับนี้แม้จะฟังก็ควร.

ธมฺโม คีตูปสญฺหิโต แต่พระธรรมกอปรด้วยเพลงขับนั้น ถึงฟังได้ชื่อว่าฟังพระธรรมหามิได้ จะว่าให้เห็นแต่ใกล้ ๆ เช่นฟังมหาเวสสันดรชาดก แกะบายศรีตีเมียเป็นต้น จะได้ชื่อว่าฟังพระธรรมหามิได้ แต่สาธุชนที่มีปัญญานั้น ฟังแยกออกเป็นสถานคือ พุทธภาสิตแล้วจงตั้งใจฟัง ถ้าประกอบเพลงขับเข้ามาแล้ว นั่งฟังเล่นหาเคารพว่าเป็น

ธรรมไม่ ตั้งใจลงเป็นสองสถาน เปรียบเหมือนนายมาลาการผู้ฉลาด เมื่อร้อยกรองบุบผชาติเลือกแต่ดอกไม้ดี ๆ ดอกไม้ที่มีกลีบอันมดแดงและแมงมวนเจาะให้วิปริตแล้วก็คัดออกเสีย มาลาอันร้อยกรองนั้น ก็งดงามเป็นอันดี อันพระธรรมเทศนานี้ แม้เป็นอย่างแสดงตามคาถาบาลีแล้วก็พึงโดยตั้งใจ ย่อมมีผลานิสงส์มากชื่อว่าเคารพในธรรม ถ้าฟังเล่นเห็นแก่สัมผัปปลาปวาจา คิดว่าคำสับปลับเป็นพระพุทธฎีกาแล้ว ก็ชื่อว่ามิได้เคารพในพระธรรม.

กิริยาที่มิได้เคารพในพระสงฆ์นั้น ถ้าภิกษุมหาเถรเจ้ามิได้บังคับให้แสดงธรรมแสดงเองก็ชื่อว่ามิได้เคารพในพระสงฆ์.

อีกประการ ภิกษุเดินไปมายืนหรือนั่งก็ดี กระทบเสียดสีพระมหาเถระผู้เฒ่า และห่มจีวรสองบ่าในท่ามกลางสงฆ์ กางร่มสวมรองเท้าต่อหน้าพระมหาเถระดังนี้ ก็ชื่อว่ามิได้เคารพในพระสงฆ์-

เอกสฺมึ กเต เมื่อบุคคลกระทำเคารพในภิกษุรูปเดียวก็ชื่อว่าเป็นอันเคารพในพระสงฆ์.

ติสฺโส สิกฺขา ปน อปูริยมาโน เมื่อภิกษุอันมิได้ยังสิกขาสาม คือ อธิสีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา ให้บริบูรณ์นี้แลชื่อว่ามิได้เคารพในสิกขา.

ภิกษุมิได้เจริญซึ่งลักษณะแห่งอัปปมาทนั้น ชื่อว่ามิได้เคารพในอัปปมาท.

ภิกษุมิได้กระทำปฏิสันถารนั้น คือมิได้กระทำปฏิสันถาร ๆ มีสองประการ ได้แก่ธรรมปฏิสันถารหนึ่ง อามิสปฏิสันถารหนึ่ง.

กิริยาที่มิได้ตั้งอยู่ในเคารพหกประการนี้ ชื่อว่าไม่ประพฤติเป็นไปเพื่อจะยังความสุขและประโยชน์ให้บังเกิด บุคคลตั้งอยู่ในคารวะทั้งหกประการนี้ ย่อมเป็นที่รักที่ชอบใจแห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย และจะป้องกันเสียซึ่งอันตรายแห่งตนและบุคคลผู้อื่นได้ แม้แต่อามิสปฏิสันถารคือ ต้อนรับด้วยอามิสมีข้าวน้ำโภชนาหารเป็นต้น อันบุคคลพึงกระทำด้วยง่าย ก็ยังป้องกันอันตรายอันจะพึงเกิดแก่พระพุทธศาสนาได้ เหมือนพระอภัยเถรเจ้ากระทำแก่พระราชบุตรชื่อว่าโจรนาค อันมาอาศัยในวิหารพระผู้เป็นเจ้าต้อนรับด้วยอามิสปฏิสันถาร โจรนาคนั้นมิได้ประทุษร้ายแก่พระสงฆ์ และของสงฆ์ในอาราม

ครั้นได้เสวยสิริราชสมบัติแล้ว ถวายนิตยภัตต์แก่พระสงฆ์ในอารามนั้น เหตุเลื่อมใสในคุณแห่งพระอภัยเถรเจ้าอันกระทำอามิสปฏิสันถาร.

แม้สัตว์ดิรัจฉานกระทำอามิสปฏิสันถาร ก็ยังเป็นอัศจรรย์เหมือนปุปผกสุวโปดกอันพระฤาษีทั้งหลายเลี้ยงไว้ในอาศรม กระทำอามิสปฏิสันถารแก่พระเจ้าพาราณสี ผู้เสด็จไปล่าเนื้อในป่าแล้วเสด็จไล่มฤคเพลิดเพลินแต่องค์เดียว ไปถึงที่อยู่แห่งโจรก่อนแล้วไปถึงที่อยู่แห่งฤาษีจึงจะเข้าไปอาศัย เวลานั้นฤาษีไปเก็บผลไม้ในป่า สุวโปดกเห็นบรมกษัตริย์เสด็จมาแต่องค์เดียวก็กล่าวสุนทรปฏิสันถารว่า.

สฺวาคตนฺเต มหาราช อโถ เต อทฺราคตํ เป็นอาทิ ข้าแต่บรมบพิตร พระองค์เสด็จมานี้ชื่อว่าเสด็จมาโดยสวัสดี และเสด็จมาแต่ที่ไกลเหมือนมาแต่ที่ใกล้ ขอเชิญเสด็จเข้ามาในภายในล้างพระบาทให้สิ้นธุลี ระงับพระสรีระอินทรีย์ให้สบายแล้ว จงเสวยผลาผลไม้ อันพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายเก็บมาไว้ในอาศรม.

ตํ สุตฺวา พระเจ้าพาราณสีได้ทรงฟังก็ตรัสสรรเสริญปุปผกสุวโปดกมีประการต่าง ๆ ครั้นประทับสำราญหน่อยหนึ่งแล้ว ก็ลามาจากอาศรม ครั้นมาถึงที่ประทับแห่งหมู่พล แล้วก็เสด็จเข้าสู่พระราชวัง มีรับสั่งให้นิมนต์ฤาษีทั้งหลายมาฉันขาทนียโภชนียาหาร แล้วกระทำบรรณศาลาในสวนพระราชอุทยานถวายและอุปฐากด้วยจตุปัจจัย แล้วพระราชทานอภัยแก่นกแขกเต้าทั้งหลาย ให้ป่าวร้องทั่วไปในพระราชอาณาเขตต์ของพระองค์มิให้ผู้ใดกระทำอันตราย.

อันเคารพในปฏิสันถารเป็นแต่วาจามิได้หยาบ และจะให้ซึ่งโภชนาหาร แต่สัตว์ดิรัจฉานกระทำยังนำมาซึ่งประโยชน์สุขและลาภสักการ จะป่วยกล่าวไปไยถึงเคารพพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เคารพในสิกขาบท และอัปปมาทธรรมนั้น.

เคารพในสิกขานั้น คือ ตั้งใจรักษาศีล ก็ธรรมดาว่ารักษาศีลต้องหักใจระงับกายวาจาจึงอาจรักษาสิกขาได้ ครั้นรักษาศีลบริสุทธิ์แล้ว ก็ชื่อว่าเคารพในสิกขา โดยอย่างน้อยแต่เป็นอุบาสกอุบาสิการักษาศีลห้าศีลแปดก็สงเคราะห์เข้าในเคารพสิกขา นักปราชญ์ผู้มีปัญญาพึงสันนิษฐานดังนี้.

๗. ปุจฉา ท่านแสดง สัตตกบุคคล ไว้ว่าอย่างไร ?

วิสัชนา ท่านแสดงว่า อิทานิ สตฺตปุคฺคลนิทฺเทเส. อิเม โข สตฺต ปุคฺคลา อุทกุปมาสนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมึ, สตฺติเม ปุคฺคลา อาหุเยยฺยา ปาหุเนยฺยา ทกฺขิเณยฺยา อญฺชลีกรณียา อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺสาติ.

วาระนี้จะได้วิสัชนาในสัตตกบุคคล คือ บุคคลที่สมเด็จพระผู้มีพระภาค ตรัสเทศนาแจกออกไปทีละเจ็ดจำพวก ๆ บุคคลเจ็ดจำพวกนั้นมีพระพุทธฎีกาตรัสว่า อิเม โข ปุคฺคลา บุคคลเจ็ดจำพวกนี้ ชื่อว่าเป็นบุคคลควรบูชา ควรซึ่งเครื่องต้อนรับ ควรซึ่งทักษิณา ควรกระทำอัญชลี เป็นเนื้อนาบุญอันประเสริฐของโลก ตรัสฉะนี้แล้วจึงตรัสกเถตุกายตาปุจฉาว่า กตเม สตฺต บุคคลเจ็ดจำพวกนั้น คือ บุคคลจำพวกใด ตรัสวิสัชนาว่า อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล บุคคลพวกหนึ่งในโลกนี้ สพฺพสงฺขาเรสุ อนิจฺจานุปสฺสี มีปกติพิจารณาเห็นว่ามิได้เที่ยงในสังขารธรรมทั้งปวง และสำคัญว่าไม่เที่ยงในสังขารธรรมทั้งหลาย ความว่าหยั่งลงในสังขารธรรมทั้งหลายว่ามิได้เที่ยง แล้วกระทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัตตผล และได้พระโลกุตตรธรรม คือ ฌาน อยู่สำราญด้วยความสุขในพระอรหัตตผลนั้น.

บุคคลพวกหนึ่ง มีปกติพิจารณาเห็นว่ามิได้เที่ยงในสังขารธรรมทั้งหลายแล้วหยั่งลงด้วยปัญญา สิ้นอาสวะกิเลสและตัณหา สิ้นชีวิตพร้อมกัน.

บุคคลพวกหนึ่ง มีปกติพิจารณาเห็นว่ามิได้เที่ยงในสังขารธรรมทั้งหลาย และละเสียได้ซึ่งสังโยชน์ภายในห้าประการ เข้าสู่พระนิพพานในมนุษย์นี้.

บุคคลพวกหนึ่ง เป็นอุปหัจจปรินิพพายี.

บุคคลพวกหนึ่ง เป็นอสังขารปรินิพพายี.

บุคคลพวกหนึ่ง เป็นสสังขารปรินิพพายี.

บุคคลพวกหนึ่ง เป็นอุทธังโสโตอกนิฏฐคามี บุคคลเจ็ดจำพวกนี้แลชื่อว่าเป็นผู้ควรบูชา ควรต้อนรับ ควรซึ่งทักษิณา ควรซึ่งอัญชลีกรรมเป็นบุญเขตต์อันเยี่ยมของโลก

เป็นบุคคลควรบูชานั้น เหตุว่าผู้ใดได้บูชาแก่บุคคลทั้งหลายเจ็ดจำพวกนี้ กุศลราสีอันผู้นั้นได้บูชาจะเป็นผลต่ำช้าหามิได้ ติลมตฺตํ เมรุปฺปมาณํ ได้บูชาเท่าเมล็ดงา

ผลมีประมาณมากเท่าเขาสุเมรุคีรี ย่อมยังทายกให้ยินดีเหตุได้เสวยผล เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมทศพลจึงตรัสว่าบุคคลเจ็ดจำพวกนี้ เป็นผู้ควรจะบูชา.

เป็นบุคคลควรต้อนรับนั้น อธิบายว่า ชนทั้งหลายอันมีแขกมาหาตามโลกวิสัยนั้นพอจะหาได้โดยง่าย แม้มีทรัพย์จ่ายหาโภชนาหารไว้ให้แขกทั้งหลายซึ่งไปมาหาสู่นั้นถึงจะเอาทรัพย์เข้าของสิ่งใดมาให้บ้าง โดยอย่างยิ่งจะมาให้มากสักเท่าใด ๆ แม้มีปัญญารักษาไว้ได้ ก็พอจะได้อาศัยไปในกาลปัจจุบันเท่านั้น อันแขกคือ บุคคลเจ็ดพวกนั้นแม้จะนำทรัพย์มาให้ก็ให้เจริญในปัจจุบันและอนาคตมิรู้สิ้นรู้หมด ตราบเท่าถึงพระนิพพานย่อมนำมาทรัพย์อันเป็นแก่นสาร คือ จะสั่งสอนให้ตั้งอยู่ในสัมมาจริยาและธรรมจริยา แขกธรรมดาไปมาหาสู่กันโดยมิได้กำหนดกาล แขก คือ บุคคลเจ็ดจำพวกนี้ ถ้ามิใช่กาลแล้วหาได้มาหาไม่ มีแต่ในพุทธุปบาทกาลเท่านั้น เหตุดังนั้น จึงชื่อว่าเป็นแขกควรซึ่งเครื่องต้อนรับ.

สงฺฆคตา ทกฺขิณา ทักขิณาทานอันบุคคลเลื่อมใส ได้ถวายแก่ภิกษุสงฆ์ มีผลจะประมาณมิได้โดยกำหนดอย่างต่ำลงไปได้ให้แก่โคตรภูสงฆ์ เมื่อพระพุทธศาสนาใกล้จะสิ้น คือ บุคคลอันนับถือว่าเป็นบรรพชิตกระทำผ้ากาสาวพัสตร์ผูกติดไว้ในข้อมือ และห้อยหูแห่งตนไว้พอเป็นสำคัญตนก็หาเลี้ยงบุตรและภริยาดังนี้ ก็ชื่อว่าเป็นทานตั้งอยู่ในสงฆ์ แต่พึงตั้งใจว่าเป็นสงฆ์ อย่ามีจิตคิดสงสัย และบุคคลจะกระทำให้เป็นสังฆทานนั้นยากที่จะตั้งใจให้เป็นอุเบกขา ตั้งจิตให้ดีว่าอาตมะจะถวายทานให้เป็นสังฆทานเท่านั้นอย่ากอปรด้วยโสมนัส โทมนัส ทานนั้นจึงจะจัดเป็นสังฆทานได้ มหาเถรํ ลภิตฺวา ได้พระมหาเถระผู้ใหญ่มารับทานก็ดีใจ ได้ภิกษุมีพรรษาน้อยก็ถอยศรัทธาดังนี้ ทานนั้นจะได้ตั้งอยู่ในทานอุทิศแก่สงฆ์หามิได้อันจะกระทำให้เป็นสังฆทานนั้น ต้องห้ามใจจึงจะเป็นทานมีผลานิสงส์มาก กระทำสังฆทานนั้นยากอย่างนี้ ต่อบุคคลมีปัญญาได้สดับจึงอาจกระทำได้.

แบบอย่างก็มีมาในคัมภีร์ปริวารในพระวินัยปิฎก ความว่ามีอุบาสกผู้หนึ่งเป็นสมุททวาณิชพ่อค้าสำเภามีทรัพย์ มีศรัทธาปสันนาการสร้างมหาวิหารไว้ในที่ใกล้ฝั่งมหาสมุทรใหญ่ เป็นที่จำพรรษาอาศัยแห่งภิกษุทั้งหลายอันมาจากจาตุทิศทั้งสี่ อุบาสกนั้นถวายสังฆทานแก่ภิกษุทั้งหลายมิได้ขาดมาช้านาน.

ครั้งนั้น มีภิกษุองค์หนึ่ง ประพฤติสัทธรรมสมาจารกับภริยาของอุบาสกนั้น มาสู่ที่รับสังฆทาน อุบาสกนั้นเห็นภิกษุมารับสังฆทานแห่งตนจึงดำริว่า ภิกษุนี้ประพฤติมิจฉาจารรักใคร่กับภริยาของเราจะมารับสังฆทาน ถ้าแหละเรามีจิตเศร้าหมอง สิ่งของวัตถุทานของเราก็จะมีผลน้อย ควรเราจะให้ด้วยจิตเลื่อมใสเสมอกับสงฆ์ที่มีศีลบริสุทธิ์จึงจะมีผลมาก คิดฉะนี้แล้ว นิมนต์ภิกษุนั้นขึ้นไป ล้างเท้าแล้วให้นั่งบนอาสนะอันสมควร แล้วกระทำเคารพปราศจากวิมุตติกังขาในภิกษุสงฆ์ มีพระสังฆคุณเป็นอารมณ์ อังคาสด้วยขาทนียโภชนียาหาร ภิกษุนั้นได้สังฆทานแล้วก็กลับไป แต่สำคัญในใจว่าอุบาสกมิได้รู้ว่าอาตมะรักกับภริยา ครั้นเวลาเย็นภิกษุนั้นมาหาอุบาสกนั้น จะขอยืมจอบไปซ่อมแปลงกระทำกุฏี อุบาสกนั้นบอกว่า บนเรือนนั้นหามีจอบไม่ แม้พระผู้เป็นเจ้าจะใคร่ได้ จงเข้าไปหยิบ ณ ภายใต้คฤหสถาน ภิกษุว่า ท่านจงหยิบมาให้ สมโณมฺหิ อาตมะเป็นสมณะมิใช่วิสัยจะเข้าไปภายใต้คฤหสถานแห่งฆราวาส อุบาสกนั้นก็ลงมาจากเรือนมิได้อภิวาทคีบจอบด้วยเท้าแล้วส่งให้ ครั้นภิกษุนั้นกลับไปแล้ว ชนทั้งหลายจึงว่า กึ กโรสิ สทฺโธ ท่านก็เป็นคนมีศรัทธาเคารพในสงฆ์ เหตุไฉนจึงทำอย่างนี้ อุบาสกจึงว่า ดูกรท่านผู้เจริญเมื่อเช้าจิตเราเป็นกุศล เหตุว่าเรากระทำเคารพทาน จะให้ทานของคนมีผลมาก หาได้เคารพภิกษุผู้ปราศจากศีลนี้ไม่ เหตุเสพอสัทธรรมกับภริยาของเรา ท่านทั้งหลายรู้ดังนี้ บุคคลจะกระทำทานให้เป็นสังฆทาน จงกระทำดังอุบาสกนี้ กุศลราสีจึงจะมีมาก.

กิริยาที่จะบูชาแก่พระธรรมเล่า ก็ยากที่กระทำให้เป็นธรรมบูชา บางคนมีจิตศรัทธาแต่ปราศจากปัญญา มิได้รู้ว่าจะกระทำอย่างไร ผู้แสดงธรรมนั้นว่าเล่นตามชอบใจนำสิ่งอันมิใช่พระธรรมมาแสดง คนไม่รู้ก็สำคัญว่าเป็นแก่นสาร เป็นกระแสพระพุทธฎีกาแล้วบูชาด้วยวัตถุปัจจัย ดังนี้ จะได้ชื่อว่าบูชาพระธรรมหามิได้ อันจะบูชาพระธรรมนั้น เฉพาะบูชาซึ่งบุคคลทรงธรรม และเล่าเรียนธรรมแสดงธรรม เฉพาะแต่ภิกษุหามิได้ โดยที่สุดเป็นอุบาสกอุบาสิกา มีปัญญาจำบทแห่งพระธรรมได้ บุคคลมีจิตเลื่อมใสได้บูชา ก็ได้ชื่อว่าบูชาพระธรรม สมด้วยคำในติกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า ธมฺมธรํ ปุคฺคลํ อุปฏฺฐหิตฺวา ผู้ใดมีจิตเลื่อมใสได้อุปฐากบุคคลทรงธรรมโดยอย่างต่ำทรงไว้แต่

น้อยแม้บาทเดียวก็ดี อย่างนี้ชื่อว่าเป็นบุคคลทรงธรรม เหตุว่า พระธรรมนั้นยากที่บุคคลจะทรงจำไว้ได้ แต่บุคคลมีอุปนิสสัยจะได้สำเร็จพระอรหัตต์ในชาตินั้นแล้ว ยังมิอาจจำได้เหมือนพระจูฬปันถกเถรเจ้า พระมหาปันถกเถรเจ้าผู้เป็นพี่ชาย ให้สาธยายคาถาหนึ่งสี่บาทมิได้มาก ประมาณสามสิบสองอักขระเท่านั้นยังจำมิใคร่จะได้ เหตุอกุศลอันตนกระทำไว้ คือแกล้งเยาะเย้ยสามเณรองค์หนึ่งอันเรียนธรรม ให้ทิ้งพระปริยัตติเสียเหตุความละอาย เหตุดังนั้น จะบูชาแก่พระธรรมพึงมีพระธรรมคณะเป็นอารมณ์แล้ว ก็บูชาแก่บุคคลอันทรงธรรม จึงได้ชื่อว่าบูชาพระธรรมแม้จะฟังธรรมก็จงตั้งใจฟังแต่พระธรรม อย่าได้ฟังคำอันมิใช่ธรรม จึงจะเป็นธรรมสวนมัยนับเข้าในบุญญกิริยา.

บุคคลเจ็ดพวกนี้ ชื่อว่าเป็นเนื้อนาอันประเสริฐ เหตุสั่งสอนให้รู้จักบุญและบาปบอกทางสวรรค์และทางพระนิพพานดังนี้.

สมเด็จพระชินสีห์สัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสฉะนี้แล้วจึงตรัสเทศนาซึ่งบุคคลเจ็ดจำพวกสืบไปว่า สตฺต ปุริสสฺส ภริยา สตรีเป็นภริยาของบุรุษในโลกนี้มีเจ็ดจำพวก กตมา สตฺต ภริยาเจ็ดจำพวกนั้นเป็นไฉน อิเมโข สตฺตภริยาโย ภริยาแห่งบุรุษเจ็ดจำพวกนั้นคือ ภริยาขวนขวายในที่จะฆ่าสามีและมารดาบิดาสามีจำพวกหนึ่ง ภริยาเป็นโจรลักทรัพย์ของสามีพวกหนึ่ง ภริยามีอาการเสมอเจ้าของสามีพวกหนึ่ง ภริยาประพฤติในสามีเสมอด้วยมารดาพวกหนึ่ง ภริยาเสมอด้วยพี่น้องหญิงของสามีพวกหนึ่ง ภริยาเสมอด้วยสหายพวกหนึ่ง ภริยาประดุจทาสีพวกหนึ่ง.

ภริยา ๓ จำพวก คือ วธกาสมา โจรีสมา และอัยยสมานี้ แม้บุรุษมีอยู่ก็พึงสละเสียให้ห่างไกล ภริยา ๔ จำพวก คือ มาตุสมา ภคินีสมา สขีสมา และทาสีสมา ถ้าบุรุษมีก็อย่าสละเสียให้ห่างไกล พึงปฏิบัติด้วยวัตตปฏิบัติอันควรจะปฏิบัติแก่ภริยา เป็นเหตุจะนำมาซึ่งความปฏิพัทธ์ และประโยชน์สุขในชั่วนี้ชั่วหน้า เหตุว่าปรารถนาซึ่งโพธิญาณก็อาศัยซึ่งภริยาบริจาคบุตรบริจาค จึงจะสำเร็จความปรารถนา ดังวิสัชนามาฉะนี้.

๘. ปุจฉา อัฏฐกบุคคล จะแสดงว่าอย่างไร ?

วิสัชนา แสดง อัฏฐกบุคคล ว่า "อฏฺฐ ทกฺขิเณยฺยา โสตาปตฺติมคฺคโสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺนา สกิทาคามิมคฺคสกิทาคามิผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิ-

ปนฺนา อนาคามิมคฺคอนาคามิผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺนา อรหตฺตมคฺคอรหตฺตผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺนาติ"

วาระนี้จะได้วิสัชนาในอัฏฐกบุคคลสืบไป ดำเนินความว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะตรัสเทศนาซึ่งอัฏฐกบุคคลนั้น จึงมีพระพุทธฎีกาตรัสว่า อฏฺฐ ทกฺขิเณยฺยา บุคคลทั้งหลายแปดจำพวกชื่อว่าทักขิเณยยบุคคล คือบุคคลควรเพื่อทักขิณาทาน ทักขิเณยยบุคคลแปดจำพวกนั้น คือพระโสดาปัตติมรรคหนึ่ง พระผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลหนึ่ง พระสกิทาคามิมรรคหนึ่ง พระผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุสกิทาคามิผลหนึ่ง พระอนาคามิมรรคหนึ่ง พระผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอนาคามิผลหนึ่ง พระอรหัตมรรคหนึ่ง พระผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผลหนึ่ง เป็นแปดจำพวกด้วยกัน ชื่อว่าทักขิเณยยบุคล ควรจะรับซึ่งทักขิณาทานผลแห่งกุศลนั้นมิได้ตก ย่อมยังทายกนั้นให้ได้เสวยผลอันไพบูลย์.

อฏฺฐทานวตฺถุ เหตุเป็นที่ตั้งแห่งทานของทายกนั้น มีอยู่แปดประการ คือ อาสชฺชทานํ เทติ ให้ด้วยขัดมิได้ประการหนึ่ง ภยาทานํ ให้ด้วยกลัวประการหนึ่ง อทาสิ เมติ เทติ คิดว่าผู้นี้ได้ให้แก่เราก่อนแล้วให้ตอบประการหนึ่ง ทสฺสติ เมติ เทติ ให้ด้วยคิดว่าเราให้เขาๆ จักให้เราบ้างประการหนึ่ง ให้ด้วยคิดว่าดีกว่าไม่ได้ให้ประการหนึ่ง ปจามิ อหํ เราหุงต้มได้ ท่านผู้นี้หุงต้มมิได้ แล้วให้ประการหนึ่ง คิดว่าเราบำเพ็ญทานแล้วกิตติศัพท์สรรเสริญจะพึงบังเกิดแก่เราแล้วให้ประการหนึ่ง และให้เครื่องประดับจิตและบริขารแห่งจิตประการหนึ่ง เป็นแปดประการด้วยกัน.

อฏฺฐทานุปฺปตฺติโย อุปัตติเหตุแห่งทานนั้น ก็มีแปดประการ คือ อิเธกจฺโจ บุคคลพวกหนึ่งในโลกนี้ ให้ข้าวน้ำโภชนาหารผ้าผ่อนแพรพรรณยวดยานคานหาม และของหอมมาลาเครื่องลูบไล้ ที่ไสยาสน์ที่อยู่และประทีปเป็นทาน แก่สมณะพราหมณาจารย์ทั้งหลาย ให้สิ่งใดปรารถนาสิ่งนั้น เพื่อบังเกิดในขัตติยมหาศาล พราหมณมหาศาล และคหบดีมหาศาล อันบริบูรณ์ด้วยเบญจกามคุณ พวกหนึ่งให้ทานปรารถนาจะไปบังเกิดในชั้นจาตุมหาราชิกา, พวกหนึ่งปรารถนาจะไปบังเกิดในชั้นดาวดึงส์, บางพวกปรารถนาจะไปบังเกิดในชั้นยามา, พวกหนึ่งปรารถนาจะไปบังเกิดในชั้นดุสิต, พวกหนึ่งปรารถนาจะไปบังเกิดในปรนิมิต, พวกหนึ่งปรารถนาจะไปบังเกิดในปรนิมิตวสดี, พวก

หนึ่งปรารถนาจะไปบังเกิดในหมู่แห่งพรหม, สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาซึ่งเหตุอันจะยังบุคคลให้บำเพ็ญทาน เพื่อบังเกิดในตระกูลมหาศาลเทวโลกและพรหมโลก เป็นเหตุแปดประการดังนี้.

ลำดับนั้น จึงตรัสเทศนาซึ่งสตรีอันจะผูกบุรุษให้มีจิตปฏิพัทธ์นั้นแปดจำพวก คือ สตรีรูปงามหนึ่ง ฉลาดในมายาของสตรีหนึ่ง ฉลาดในอันกล่าววาจาหนึ่ง สตรีกระทำอาการอันแสร้งร้องไห้หนึ่ง กิริยาดีหนึ่ง มีสัมผัสดีหนึ่ง (ฉบับมีเพียงเจ็ด) สตรีทั้งแปดจำพวกนี้ย่อมผูกพันธ์จิตแห่งบุรุษให้รักใคร่ อิตฺถี พนฺธติ ฝ่ายบุรุษย่อมผูกสตรีไว้ด้วยเหตุแปดประการดังนี้เหมือนกัน.

อฏฺฐหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต มาตุคามประกอบด้วยธรรมแปดประการ ธรรมแปดประการนั้นเป็นไฉน คือมาตุคามในโลกนี้ ประพฤติดี อนุเคราะห์เคารพนบนอบแก่มารดาบิดาของตน มารดาบิดาของสามีและสามี ปิยวาทินี กล่าวคำเป็นที่รัก มิได้กล่าวคำให้ขัดแค้นใจประการหนึ่ง เย เต ครุโน ย่อมกระทำคารวะสักการบูชาแก่บุคคลทั้งหลายซึ่งมารดาบิดาและสามีเคารพประการหนึ่ง ภตฺตกมฺมนฺตา การงานภายในเรือนของสามี ก็จัดแจงตกแต่งมิได้เกียจคร้านประการหนึ่ง อนฺโต ชนา อันโตชนคือทาสและทาสีคนใช้ ก็สงเคราะห์ด้วยข้าวน้ำผ้านุ่งผ้าห่ม และเจ็บไข้ก็ช่วยปฏิบัติพยาบาล ควรแก่ยศและทรัพย์ของตนประการหนึ่ง ยํ อาภตํ ทรัพย์สิ่งใดอันสามีนำมาอุตสาหะดูแลรักษาไว้ มิให้เสื่อมสิ้นไปด้วยมิใช่เหตุประการหนึ่ง อธุตฺติ อเถนี มิได้เป็นสตรีนักเลงและเป็นโจรประการหนึ่ง สีลวตี เป็นสตรีมีสรณคมน์และศีลห้าศีลแปดประการหนึ่ง จาควตี เป็นสตรีบริจาคซึ่งทาน มีสันดานปราศจากตระหนี่ประการหนึ่ง มาตุคามกอปรด้วยธรรมแปดประการนี้ เทวา นํ ปสํสนฺติ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมสรรเสริญมาตุคามนั้น กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา ครั้นทำลายเบญจขันธ์ ย่อมมีสวรรค์เป็นเบื้องหน้า.

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเทศนาซึ่งอัฏฐกบุคคลที่ละแปดจำพวก ๆ โดยอเนกนัย จึงตรัสซึ่งธรรมเป็นอุปการแปดประการ ธรรมพึงให้เจริญแปดประการ ธรรมพึงละแปดประการ ธรรมอันประกอบในส่วนพิเศษและบุคคลจะพึงรู้ได้ยาก อันบุคคลจะ

ให้บังเกิดด้วยยาก อันบุคคลจะพึงรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง และธรรมอันบุคคลจะพึงกระทำให้แจ้งสิ่งละแปดประการ ตรัสธรรมมีอุปการมากแปดประการก่อนว่า กตเม ธมฺมา อฏฺฐ-พหุปการา ธรรมมีอุปการมากแปดประการเป็นอย่างไร ธรรมมีอุปการมากแปดประการนั้น คือเหตุและปัจจัยแปดประการ.

เหตุปัจจัยเป็นประถมนั้น คือภิกษุในพุทธศาสนานี้ อาศัยซึ่งครูและอาจารย์เป็นผู้สั่งสอนให้ศึกษา และกระทำคารวะมิได้นับถือครูอันเป็นคนประพฤติเป็นมิจฉาปฏิบัติ.

เหตุปัจจัยเป็นคำรบสองนั้น กาเลน กาลํ อุปสงฺกมิตฺวา เข้าไปสู่สำนักแห่งครูและอาจารย์ในกาลทั้งปวง และไต่ถามอัฏฐกถาบาลีและธรรมทั้งหลายที่ตนสงสัย.

เหตุปัจจัยเป็นคำรบสามนั้น คือภิกษุได้ฟังธรรมแล้ว กระทำให้แจ้งในหทัยสันดาน.

เหตุปัจจัยคำรบสี่นั้น คือภิกษุสำรวมในพระปาฏิโมกขสังวลศีล เป็นต้น.

เหตุปัจจัยคำรบห้านั้น คือภิกษุเป็นพหุสุตได้สดับมาก และทรงธรรมทั้งหลายอันไพเราะในต้นท่ามกลางและที่สุด.

เหตุปัจจัยเป็นคำรบหกนั้น คือภิกษุมีเพียรมิได้ย่อหย่อน ในอันละอกุศลธรรมและยังกุศลธรรมให้เจริญ.

เหตุปัจจัยเป็นคำรบเจ็ดนั้น คือภิกษุกอปรด้วยสติและปัญญาอันแก่กล้า ระลึกการที่ตนกระทำแล้ว และถ้อยคำที่กล่าวแล้ว สิ้นกาลนานได้.

เหตุปัจจัยเป็นคำรบแปดนั้น คือภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นซึ่งความเกิดและความดับแห่งเบญจขันธ์ เหตุปัจจัยทั้งแปดประการนี้ ชื่อว่าพหุปการธรรม เป็นไปเพื่อจะให้ได้ซึ่งภาวนาอันยังมิได้ และให้ภาวนาอันตนได้แล้วให้เจริญ ๆ ขึ้นไป.

ก็ธรรมอันภิกษุพึงให้เจริญแปดประการนั้น ได้แก่พระอัษฎางคิกมรรคคือสัมมา-ทิฏฐิเห็นชอบประการหนึ่ง สัมมาสังกัปปะดำริชอบประการหนึ่ง สัมมาวาจาเจรจาชอบประการหนึ่ง สัมมากัมมันตะการงานชอบประการหนึ่ง สัมมาอาชีวะเลี้ยงชีพชอบประการหนึ่ง สัมมาวายามะเพียรชอบประการหนึ่ง สัมมาสติระลึกชอบประการหนึ่ง สัมมาสมาธิตั้งใจชอบประการหนึ่ง เป็นธรรมแปดประการ ที่ภิกษุพึงให้เจริญในขันธสันดาน.

ปริญฺเญยฺยา อฏฺฐธมฺมา ธรรมทั้งหลายแปดประการ อันภิกษุพึงกำหนดรู้นั้น ได้แก่โลกธรรมแปดประการ คือ มีลาภหนึ่ง เสื่อมลาภหนึ่ง มียศหนึ่ง เสื่อมยศหนึ่ง นินทาหนึ่ง สรรเสริญหนึ่ง สุขหนึ่ง ทุกข์หนึ่ง โลกธรรมทั้งแปดประการนี้ อันภิกษุพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญา.

ธรรมอันภิกษุพึงละแปดประการ คือ มิจฉาทิฏฐิหนึ่ง มิจฉาสังกัปปะหนึ่ง มิจฉาวาจาหนึ่ง มิจฉากัมมันตะหนึ่ง มิจฉาอาชีวะหนึ่ง มิจฉาวายามะหนึ่ง มิจฉาสติหนึ่ง มิจฉาสมาธิหนึ่ง.

ธรรมมีส่วนในที่จะเสื่อมแปดประการนั้น ได้แก่เหตุเกียจคร้านแห่งภิกษุแปดประการ คือ ภิกษุมีกิจพึงกระทำและคิดว่า อาตมะกระทำกายก็จะลำบากมิได้กระทำหนึ่ง ภิกษุกระทำอยู่และคิดว่าอาตมะกระทำอยู่กายก็จะลำบากมิได้กระทำหนึ่ง ภิกษุจะพึงไปสู่หนทางคิดว่า อาตมะจะไปกายก็จะลำบากมิได้ไปหนึ่ง ภิกษุนั้นได้เคยไปแล้วสู่หนทางนั้นคิดว่าอาตมะเคยไปแล้ว เมื่อไปกายก็จะลำบากมิได้ไปหนึ่ง ภิกษุไปสู่บ้านและนิคมเพื่อจะได้บิณฑบาต ได้อาหารพอเป็นยาปนมัตต์แล้ว คิดกลัวจะลำบากมิได้ไปหนึ่ง ภิกษุเคยไปแล้วคิดว่าอาตมะเคยไปแล้วและมิได้ไปหนึ่ง ภิกษุมีอาพาธน้อย คิดว่าจะกระทำความเพียรเกรงว่าอาพาธจะมากหนึ่ง ภิกษุมีอาพาธมาก คิดว่าค่อยคลายจากอาพาธแล้วจึงกระทำความเพียรหนึ่ง.

ธรรมมีส่วนในอันจะให้ถึงคุณพิเศษ เป็นเหตุแห่งกระทำความเพียรมีแปดประการ คือ ภิกษุพึงกระทำและทำความเพียรหนึ่ง ที่เคยกระทำแล้วและมิได้สละหนึ่ง หนทางที่ยังมิเคยไปก็อุตสาหะไปหนึ่ง หนทางที่เคยไปแล้วก็อุตสาหะไปหนึ่ง บ้านและนิคมที่ไม่เคยไปก็อุตสาหะไปหนึ่ง ที่เคยไปอยู่แล้วก็คิดว่าได้เคยไปอยู่แล้ว ได้อาหารบิณฑบาตพอจะยังอัตตภาพให้เป็นไป เพื่อจะกระทำความเพียรให้ถึงธรรมวิเศษ คิดฉะนี้แล้วก็อุตสาหะไปหนึ่ง เป็นไข้น้อยกลัวว่าไข้จะมากอุตสาหะเจริญภาวนาหนึ่ง ไข้หนักออกจากอาพาธใหม่ ๆ คิดว่าอาพาธจะกลับอีก ตั้งใจเจริญภาวนาหนึ่ง.

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเทศนาซึ่งธรรมทั้งหลายอย่างละแปด ๆ นี้ มิใช่สำหรับภิกษุพวกเดียว ตรัสทั่วไปในพุทธบริษัททั้งสี่ แต่ตรัสเฉพาะภิกษุก่อนนี้ เหตุ

ภิกษุนั้นอยู่ใกล้ แม้ว่าคฤหัสถ์ทั้งหลายกระทำตามพระพุทธฎีกา ก็ชื่อว่าปฏิบัติตามพระ-พุทธโอวาท นักปราชญ์ทั้งหลายพึงเข้าใจโดยดังนี้.

๙. ปุจฉา ให้แสดงใน นวกบุคคล ตามความเข้าใจของท่าน ?

วิสัชนา แสดงว่า นวกบุคคล "อาฆาฏํ พนฺธนกา นวปุคคลา. อนตฺถํ เม อจริ, อนตฺถํ เม จรติ, อนตฺถํ เม จริสฺสตีติ. ปิยสฺส เม มนาปสฺส อนตฺถํ อจริ ปิยสฺส เม มนาปสฺส จรติ, ปิยสฺส เม มนาปสฺส จริสฺสตีติ. อปิยสฺส เม อมนา-ปสฺส อตฺถํ อจริ, อปิยสฺส เม อมนาปสฺส อตฺถํ จรติ, อปิยสฺส เม อมมาปสฺส อตฺถํ จริสฺสตีติ อาฆาฏํ พนฺธตีติ."

วาระนี้จะได้วิสัชนาในนวกบุคคลสืบไป ดำเนินความว่า อาฆาฏํ พนฺธนกา บุคคลอันผูกอาฆาฏจองเวรกันนั้น มีเก้าจำพวกอาศัยอาฆาฏวัตถุเหตุเป็นที่ตั้งแห่งอาฆาฏเก้าประการ คือ

ผู้นี้ได้ประพฤติความพินาศให้แก่เราแล้วหนึ่ง.
ผู้นี้ประพฤติความพินาศให้แก่เราอยู่หนึ่ง.
ผู้นี้จักประพฤติความพินาศให้แก่เราหนึ่ง.
ผู้นี้ได้ประพฤติความพินาศให้แก่คนเป็นที่รักใคร่ชอบใจ ของเราแล้วหนึ่ง.
ผู้นี้กำลังประพฤติความพินาศให้แก่คนเป็นที่รักใคร่ชอบใจ ของเราอยู่หนึ่ง.
ผู้นี้จักประพฤติความพินาศให้แก่คนเป็นที่รักใคร่ชอบใจ ของเราหนึ่ง.
ผู้นี้ได้ประพฤติประโยชน์ให้แก่คนไม่เป็นที่รักใคร่ชอบใจ ของเราแล้วหนึ่ง.
ผู้นี้กำลังประพฤติประโยชน์ให้แก่คนไม่เป็นที่รักใคร่ชอบใจ ของเราอยู่หนึ่ง.
ผู้นี้จักประพฤติประโยชน์ให้แก่คนไม่เป็นที่รักใคร่ชอบใจ ของเราหนึ่ง.

บุคคลผูกอาฆาฏด้วยสามารถอาฆาฏวัตถุเก้าประการอาฆาฏจองเวรนี้มีในสันดานผู้ใด ก็จะเป็นปัจจัยให้ผู้นั้นฉิบหายเหมือนนางมาคันทียพราหมณี เดิมทีมีจิตคิดร้ายจองเวรแก่สมเด็จพระพุทธเจ้า ครั้นภายหลังตนได้เป็นอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน อันเสวยราชสมบัติในนครโกสัมพี เห็นพระราชสามีไว้พระทัยในพระนางสามาวดี ผู้อัครมเหสีร่วมพระราชสามีกัน นับถือพระพุทธเจ้า ถวายอาหารบิณฑบาตและกระทำสักการบูชา

พระนางมาคันทียพราหมณีจึงคิดว่า สตรีทั้งหลายมีพระนางสามาวดีเป็นต้นนี้ นับถือพระสมณโคดม กระทำให้เป็นประโยชน์แก่สมณะทั้งหลาย ควรเราจะสร้างอกุศลล้างผลาญให้ถึงความพินาศ คิดฉะนี้แล้วจึงผูกอาฆาฏทำอุบายต่าง ๆ ยุยงให้พระเจ้าอุเทนลงพระราชอาญาแก่พระนางสามาวดีกับสตรีบริวาร พระเจ้าอุเทนแผลงศรไปจะให้ล้างผลาญชีวิต เหตุอำนาจเมตตาจิตศรมิได้ถูกกายแห่งสตรีทั้งหลายมีพระนางสามาวดีเป็นต้น ภายหลังคิดให้จูพบิดาคืออาว์ของตน นำอัคคีมาเผานิเวศน์แห่งพระนางสามาวดี พระเจ้าอุเทนทรงทราบ จึงรับสั่งให้ขุดหลุมสุมอัคคี เผาพระนางมาคันทียพราหมณีกับสตรีเป็นบริวาร พระนางมาคันทียพราหมณีคิดประทุษร้ายพระนางสามาวดีนั้น เหตุว่าตนคิดจะประทุษร้ายแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าก็มิอาจประทุษร้ายได้ ครั้นพระนางสามาวดีเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า จึงคิดอาฆาฏจะฆ่าพระนางสามาวดี ครั้นสิ้นชีวิตอินทรีย์แล้วก็ไปบังเกิดในนิรยาบาย บุคคลอันผูกอาฆาฏปองร้ายนั้นอาศัยวัตถุเก้าประการ เหตุดังนั้น นักปราชญ์ผู้มีปัญญา พึงหาอุบายห้ามเสียด้วยขันติได้แต่ละครั้งละทีที่เกิดขึ้นก็ประเสริฐที่สุด.

อีกประการหนึ่ง อุบายที่จะบันเทาอาฆาฏนั้น ก็มีเก้าประการคือ คิดว่าผู้นี้ได้ประพฤติความพินาศแก่เราแล้วจะพึงได้แต่ไหนหนึ่ง.

ผู้นี้ประพฤติความพินาศอยู่แก่เราจะพึงได้แต่ที่ไหนหนึ่ง.

ผู้นี้จักประพฤติความพินาศแก่เราจะพึงได้แต่ที่ไหนหนึ่ง.

ผู้นี้ได้ประพฤติความพินาศแก่คนเป็นที่รักใคร่ชอบใจของเราแล้ว จะพึงได้แต่ที่ไหนหนึ่ง.

ผู้นี้ได้ประพฤติความพินาศแก่คนเป็นที่รักใคร่ชอบใจของเราอยู่จะพึงได้แต่ที่ไหนหนึ่ง.

ผู้นี้จักประพฤติความพินาศแก่คนเป็นที่รักใคร่ชอบใจของเรา จะพึงได้แต่ที่ไหนหนึ่ง.

ผู้นี้ประพฤติประโยชน์แก่คนไม่เป็นที่รักชอบใจแล้ว จะพึงได้แต่ที่ไหนหนึ่ง.

ผู้นี้กำลังประพฤติแก่คนไม่เป็นที่รักใคร่ชอบใจของเรา จะพึงได้แต่ที่ไหนหนึ่ง.

ผู้นี้จักประพฤติประโยชน์แก่คนไม่เป็นที่รักใคร่ชอบใจของเราจะพึงได้แต่ที่ไหนหนึ่ง.

เป็นอุบายที่จะบันเทาอาฆาฏเก้าประการดังนี้ ครั้นบันเทาอาฆาฏได้แล้ว ก็จะละเสียได้ซึ่งเวรและพยาบาท.

อีกประการหนึ่ง บุคคลจะบันเทาอาฆาฏได้นั้น ก็อาศัยกัมมัสสกตาญาณ คือเห็นว่าสัตว์อันเกิดมาในวัฏฏสงสารนี้ มีกุศลและอกุศลเป็นของตนสิ้นด้วยกัน คิดฉะนี้แล้วก็จะละเสียซึ่งอาฆาฏได้ ด้วยสามารถตทังคปหานและวิขัมภนปหาน.

ธรรมมีอุปการมาก อันบุคคลพึงให้เจริญ พึงละ พึงกำหนดด้วยปัญญา เป็นส่วนที่จะให้เสื่อมจากคุณพิเศษ เป็นเหตุจะให้ถึงคุณพิเศษ พึงให้บังเกิด พึงกระทำให้แจ้งก็มีอย่างละเก้าประการ.

ธรรมมีอุปการเก้าประการนั้น คือ ธรรมอันมนสิการกำหนดด้วยอุบายปัญญาปราโมทย์หนึ่ง เมื่อกำหนดด้วยอุบายปัญญา และความปีติบังเกิดหนึ่ง ครั้นใจอกปรด้วยปีติแล้ว กายก็ระงับหนึ่ง บุคคลมีกายระงับได้เสวยความสุขแล้ว จิตก็ตั้งมั่นหนึ่ง จิตตั้งหมั่นแล้วก็รู้เห็นโดยควรแก่จริงหนึ่ง เมื่อเห็นโดยควรแก่จริงแล้ว จิตก็เบื่อหน่ายหนึ่ง จิตเบื่อหน่ายแล้ว ก็ปราศจากยินดีหนึ่ง ครั้นจิตปราศจากยินดีแล้ว ก็พ้นจากกำหนัดหนึ่ง เป็นเก้าทั้งกระทำมนสิการกำหนดอุบายปัญญาเป็นมูลฉะนี้.

ธรรมพึงให้เจริญเก้าประการนั้น คือ วิสุทธิเก้าประการ.

ธรรมอันบุคคลพึงละเก้าประการนั้น คือ กรรมเป็นมูลแห่งตัณหาเก้าประการ.

ธรรมพึงกำหนดรู้เก้าประการนั้น คือ สัตตาวาสเก้าประการ.

ธรรมที่เป็นส่วนที่จะให้เสื่อมคุณพิเศษนั้น คือ อาฆาฏวัตถุเก้าประการ.

ธรรมเป็นส่วนจะให้ถึงคุณพิเศษนั้น คือ อาฆาฏปฏิวินัยเก้าประการ.

ธรรมพึงให้บังเกิดเก้าประการนั้น คือ ธรรมสัญญาเก้าประการ.

สมเด็จพระบรมโลกุตตมาจารย์ตรัสเทศนา ซึ่งบุคคลทีละเก้าจำพวก และธรรมทีละเก้า ๆ โดยเอนกบรรยายดังนี้.

๑๐. ปุจฉา ให้แสดง บุคคล สุดท้ายว่า ทสกบุคคล มาโดยสังเขป ?

วิสัชนา แสดงว่า ทสกบุคคล ในลำดับนั้นจึงตรัสนาทสกบุคคลทีละสิบจำพวก ๆ จึงมีพระพุทธฎีกาว่า ดูกร คฤหบดีทั้งหลาย บุคคลบริโภคกามคุณมีอยู่สิบจำพวก

ในโลกนี้ คือพวกหนึ่งแสวงหาสมบัติโดยมิได้ชอบธรรม โดยกรรมอันสาหัสแล้วยังตนให้ตั้งอยู่ในความสุข มิได้จำแนกทานทำการกุศล พวกหนึ่งแสวงหาสมบัติโดยมิได้ชอบธรรมโดยกรรมอันสาหัส ยังตนให้ได้สุขโดยกรรมอันสาหัส มิได้จำแนกทานทำการกุศล จำพวกหนึ่งแสวงหามิชอบธรรม ยังตนให้ตั้งอยู่ในความสุข และจำแนกทานกระทำการกุศล จำพวกหนึ่งแสวงหาโดยชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง ยังตนให้ตั้งอยู่ในความสุขด้วยกรรมอันสาหัสบ้างไม่สาหัสบ้าง มิได้จำแนกทานทำการกุศล จำพวกหนึ่งแสวงหาโดยธรรมและมิได้เป็นธรรม มิได้จำแนกทานทำการกุศล จำพวกหนึ่งแสวงหาโดยธรรมและมิได้เป็นธรรม ยังตนให้ตั้งอยู่ในความสุขด้วยกรรมอันสาหัสและมิได้สาหัส จำแนกทานทำการกุศล จำพวกหนึ่งแสวงหาโดยธรรม ยังตนให้ตั้งอยู่ในความสุขโดยกรรมมิได้สาหัส แต่มิได้จำแนกทานทำการกุศล จำพวกหนึ่งแสวงหาโดยธรรม ยังตนให้ตั้งอยู่ในความสุขโดยกรรมมิได้สาหัส จำแนกทานทำการกุศล แต่หาปัญญาจะรื้อตนออกจากภพมิได้ จำพวกหนึ่งมีปัญญาพิจารณาเห็นโทษ มีปัญญาในที่จะรื้อตนออกจากภพ.

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า บุคคลทั้งสิบจำพวก พวกเป็นปฐมนั้น นักปราชญ์ติเตียนส่วนเดียว พวกเป็นคำรบสองนั้น นักปราชญ์ติเตียนบ้าง สรรเสริญบ้าง พวกที่สิบนั้น สรรเสริญโดยส่วนเดียว ด้วยเหตุสี่ประการคือแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรมหนึ่ง ยังตนให้ตั้งอยู่ในความสุขด้วยกรรมอันมิได้สาหัสหนึ่ง จำแนกทานทำการกุศลหนึ่ง เป็นคนมิได้ลุ่มหลงในสมบัติ มีปัญญาที่จะรื้อตนออกจากภพสงสารหนึ่ง นักปราชญ์สรรเสริญด้วยเหตุสี่ประการดังนี้.

สมเด็จพระผู้มีพระภาค ตรัสเทศนาบุคคลทีละสิบจำพวก ๆ แล้ว จึงตรัสซึ่งธรรมทีละสิบ ๆ คือพหุปการธรรม ธรรมอันบุคคลพึงให้เจริญ พึงกำหนดด้วยปัญญา พึงละเป็นส่วนที่จะให้เสื่อมจากคุณพิเศษ เป็นเหตุจะให้ถึงคุณพิเศษ พึงให้เกิด พึงกระทำให้แจ้ง.

พหุปการธรรมนั้นได้แก่ธรรมทำที่พึงสิบประการ คือภิกษุมีศีลสำรวมในปาฏิโมกข์ บริบูรณ์ด้วยมรรยาทและโคจรหนึ่ง ความเป็นพหูสุตทรงธรรมหนึ่ง เป็นผู้ว่าง่าย

สอนง่ายหนึ่ง คบหากัลยาณมิตรหนึ่ง ขยันเอาใจใส่ในกิจธุระทั้งหลายหนึ่ง ความเป็นผู้ใคร่ในธรรมที่ชอบหนึ่ง เพียรเพื่อจะละความชั่วประพฤติความดีหนึ่ง สันโดษด้วยปัจจัยสี่หนึ่ง สติจำการที่ทำและคำที่พูดแล้วแม้นานได้หนึ่ง ปัญญารอบรู้ในการสังขารตามเป็นจริงอย่างไรหนึ่ง.

ธรรมอันบุคคลพึงให้เจริญนั้น คือ กสิณสิบประการ.

ธรรมพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญานั้น คือ อายตนะสิบ ยกมนายตนะ และธัมมายตนะออกเสียสองประการ.

ธรรมพึงละนั้น คือ มิจฉัตตธรรมสิบประการ มีมิจฉาทิฏฐิเป็นต้น มีมิจฉาญาณะและมิจฉาวิมุตติเป็นที่สุด.

ธรรมเป็นส่วนที่จะให้เสื่อมจากคุณพิเศษนั้น ได้แก่อกุศลกรรมบถสิบประการ คือ กายทุจริตสาม วจีทุจริตสี่ มโนทุจริตสาม.

ธรรมเป็นส่วนที่จะให้ถึงคุณพิเศษนั้น คือ กุศลกรรมบถสิบประการ.

ธรรมพึงให้บังเกิดนั้น คือ สัญญาสิบประการ มีอสุภสัญญาเป็นต้น มีสำคัญพระนิพพานว่าเป็นที่ดับทุกข์เป็นที่สุด.

ธรรมพึงกระทำได้แล้วนั้น คือ อเสขธรรมสิบประการ.

นักปราชญ์พึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์พระปุคคลบัญญัตินี้ สมเด็จพระชินสีห์ตรัสด้วยบัญญัติหกประการ มีขันธบัญญัติเป็นต้น มีปุคคลบัญญัติเป็นปริโยสาน ในปุคคลบัญญัติ ตรัสด้วยบุคคลแต่หนึ่งถึงสิบ แจกออกไปด้วยอเนกนัย กอปรด้วยพระธรรมขันธ์ห้าพันหกร้อยพระธรรมขันธ์ ตรัสเทศนาหกวันจึงจบ เทพดาได้บรรลุมรรคผลแปดโกฏิ.

จบ พระปุคคลบัญญัติ

พิมพ์ที่ ร.พ. วัฒนกิจพาณิชย์ ๘๕๙ ถนนอรุณอมรินทร์ กรุงเทพฯ
นายย้อย เราประจง ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา ๒๕๔๐

รายการหนังสือหลักสูตรของการศึกษาพระอภิธรรม
ในอภิธรรมมหาวิทยาลัย แห่งประเทศไทย
ณ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร

๑. หลักสูตรจูฬอาภิธรรมมิกตรี ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖	ราคา เล่มละ	๖๐ บาท
๒. บัญหาและเฉลย ,, ,,	,,	๕๐ บาท
๓. คู่มือการศึกษาจูฬอาภิธรรมมิกตรี ,, ,,	,,	๒๙ บาท
๔. หลักสูตรจูฬอาภิธรรมมิกโท ปริจเฉทที่ ๓, ๗	,,	๓๐ บาท
๕. บัญหาและเฉลย ,, ,, ,, ,,	,,	๖๐ บาท
๖. หลักสูตรจูฬอาภิธรรมมิกเอก (มาติกาโชติก)	,,	๕๐ บาท
๗. บัญหาและเฉลย ,, ,,	,,	๓๐ บาท
๘. นามวิถีและรูปวิถี ปริจเฉทที่ ๔	,,	๒๕ บาท
๙. นาม-รูปวิถีวินิจฉัย	,,	๓๐ บาท
๑๐. ภูมิจตกก เล่มที่ ๑ ปริจเฉทที่ ๕	,,	๒๕ บาท
๑๑. ,, ,, ๒ ,, ๕	,,	๒๕ บาท
๑๒. กัมมจตุกกะ เล่ม ๑ ปริจเฉทที่ ๕	,,	๓๕ บาท
๑๓. ,, ,, ๒ ,,	,,	๒๘ บาท
๑๔. ปฏิสนธิจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕	,,	๒๕ บาท
๑๕. มรณุปบัตติจตุกกะ ปริจเฉทที่ ๕	,,	๓๕ บาท
๑๖. บัญหาและเฉลย ,, ,,	,,	๒๕ บาท
๑๗. ปฏิจจสมุปบาทที่ปนี ปริจเฉทที่ ๘	,,	๔๐ บาท
๑๘. บัญหาและเฉลย ,, ๘	,,	๒๕ บาท
๑๙. สมถกรรมฐานที่ปนี ปริจเฉทที่ ๙	,,	๙๐ บาท
๒๐. บัญหาและเฉลย ,, ๙	,,	๒๕ บาท
๒๑. วิปัสสนากรรมฐานที่ปนี ปริจเฉทที่ ๙	,,	๙๐ บาท
๒๒. บัญหาและเฉลย ปริจเฉทที่ ๙	,,	๒๕ มาท
๒๓. ธาตุกถาปกรณ์	,,	๔๕ บาท
๒๔. บัญหาและเฉลยของธาตกถาปกรณ์ ๒ เล่ม ๆ ละ	,,	๒๕ บาท
๒๕. ยมกปกรณ์ เล่มที่ ๑	,,	๔๐ บาท
๒๖. ,, ,, ,, ๒	,,	๕๐ บาท
๒๗. ยมกปกรณ์ เล่ม ๓	,,	๔๕ บาท
๒๘. คัมภีรมหาบัฏฐาน	,,	๘๕ บาท
๒๙. บัญหาและเฉลยยมก เล่ม ๑-๒	,,	๓๐ บาท
๓๐. บัญหาและเฉลยในคัมภีรมหาบัฏฐาน	,,	๒๕ บาท
๓๑. อภิธรรมสำหรับประชาชน ๙ ปริจเฉท เล่มเดียวจบ	,,	๑๕๐ บาท
๓๒. คู่มือสร้างทานการกุศล	,,	๖๐ บาท
๓๓. หลักสูตรอภิรรมกมิกตรี (อาจารย์ตรี) เล่มที่ ๑	,,	๓๐ บาท
๓๔. ,, ,, เล่มที่ ๒	,,	๒๕ บาท
๓๕. ,, ,, เล่มที่ ๓	,,	๒๕ บาท
๓๖. ภาพสัมปโยคนัยและสังคหนัย	ราคาแผ่นละ	๑๐ บาท
๓๗. ภาพแสดงเนื้อความพระอภิธรรม ๕ อย่าง	,,	๑๐ บาท
๓๘. ภาพแสดงภูมิ ๓๑ (เต็ม-ซก)	,,	๑๐ บาท
๓๙. แผนผังพุทธศาสนา	,,	๑๐ บาท
๔๐. ภาพแสดงภวจักร	,,	๑๐ บาท

ผู้สนใจเชิญติดต่อได้ที่สำนักงานอภิธรรมมหาวิทยาลัย คณะ ๗ วัดระฆังโฆสิตารามวรมหาวิหาร ได้ทุกวัน

กรุงเทพมหานคร ๑๐๗๐๐ โทร. ๔๑๑๔๕๔๖